

KÖZLEMÉNYEK

Elias Corvinus és magyarországi barátai. A németújvári humanista kör jelentősége egyre élesebben kezd kirajzolódni. Különösen azóta, amióta sorra jelennek meg külföldön is a Batthyányiak szerepét méltató tanulmányok, könyvek.¹ Feladatunkat itthon Iványi Béla közel 50 évvel ezelőtt már nagy vonalakban vázolta, amikor a körmendi levéltár rendezése alkalmával rámutatott a Batthyány missilisek, memorabiliák eddig érintetlen, feldolgozatlan kincsesbányájára. A németújvári könyvtár alapításánál szereplő könyvbeszerezők neve között sokszor előkerült Elias Corvinusé is. Szerepe Batthyány Boldizsár életében sokkal szerteágazóbbnak, tartalmasabbnak tűnt, mint ahogy azt kiadatlan tanulmányában Iványi feltüntette.² Az a latin nyelvű bevezetés pedig, amelyet Sárkány Oszkár írt a *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* sorozatban megjelent — *Elias Corvinus, Joannis Hunniadae res bellicae contra turcas. Carmen epicum.* (Ed. Oscarius Sárkány Lipsiae, 1937.) — kiadványban, mindössze a Hunyadi eposz keletkezésének körülményeit tárgyalja. Corvinus életrajzát egyedül a bécsi levéltári adatokból állította össze. A jelek szerint nem ismerte azt a közel hatvan levelet, melyet Batthyány Boldizsárnak írt, és amelyet ma az OL őriz.³ A levelek átnézése számtalan új adattal bővíti nemcsak Elias Corvinusra vonatkozó ismeretünket, hanem gazdagítja a németújvári humanista körrel kapcsolatos kutatásainkat is. Sárkány ui. épp e levelek ismeretének híján Corvinus magyarországi kapcsolatait Hugo Blotz, Listhius János és Zsámboki irányában kereste és jelölte meg.⁴ Iványi Bélán és Sárkány Oszkárón kívül Corvinus nevével, szerepével nem foglalkozott a szakirodalom. Legfeljebb Takáts Sándort említhetnénk, aki *Rajzok a török világból* c. művében érinti Corvinusnak kapcsolatát a Radéczy István köré csoportosuló humanistákkal. Takáts azonban céljának megfelelően ezúttal is csak évszámot jelölt meg (1573), de közelebbi forrást, jelzetet nem közölt.⁵

Az eddig elmondottakból azt a következtetést lehet levonni, hogy a Batthyány Boldizsárhoz küldött hatvan levél birtokában Elias Corvinus magyarországi kapcsolatának bemutatása új távlatokat ígér mind bécsi relációink, mind könyv-, és könyvtártörténeti ismereteink vonatkozásában.

A lutheránus szülőktől származó Elias csak később vette fel a Corvinus nevet. Család-

¹ Batthyány Boldizsár németújvári humanista centrumának nemzetközi távlatait Robert Evans tárta fel: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572—1627.* Oxford, 1975, v. ö. ismertetésemet MKsz 1976. 1-2. sz. Helytörténeti vonatkozású, de számtalan témánkhoz tartozó adatot rögzít Arnold Magyar: *Güssing* c. műve (Graz, 1976).

² *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát* c. kiadatlan tanulmány tördelt kézírata OSzK Kézirattár Fol. Hung. 2903 (MKsz 1948).

³ Körmenten Iványi még 61 levelet talált. Ma az OL 55 levelet őriz a P 1314 jelzet alatt (8056—8111).

⁴ V. ö. *Introductio I. De vita operibusque Eliae Corvini*, SÁRKÁNY O.: i. m. 5. 1.

⁵ TAKÁTS Sándor: *I. m.* I. k. 37., III. k. 308.

ját eredetileg Raabnak hívták. Szülőhelyének, Joachimsthalnak lelkésze hamar felfigyelt az éleseszi fiúra, ezért Wittenbergben akarta taníttatni. Útnak is indult, de betegsége miatt Wittenberg helyett Karlsbadban kötött ki. Rekatalizálásának hátterét nem ismerjük. Mindössze arról van adatunk, hogy a bécsi katolikus klérus felkarolta, és így vált lehetővé, hogy tovább tanuljon. Döntő fordulatot jelentett Georg Eder egyetemi rektorral kötött ismeretsége. Nemcsak felsőbb tanulmányainak elvégzésére buzdította, hanem előmozdította a „poeta laureatus” címnek megszerzéséhez szükséges hírnév biztosítását. Az 1558. és 1569. években szerepel neve a bécsi egyetem matrikuláiban. 1562-ben a padovai egyetemen igen neves professzorok előadásait hallgatja. Többek között Sophianost, a kor egyik leghíresebb grécistáját és Carolo Sigoniót, akit Bernardino Tomitanóval és Fallopio doktorral együtt verseivel is megtisztelt. Az itáliai évek alatt írta a *Hymen in nuptiis Alfonsi Ducis Ferrariæ*-t és a velencei doge-k történetét taglaló hosszú versét, a *Venetorum ducum Historia ex Petro Marcello et Marco Antonio Sabellico Proteust* is. Ezek a költemények abban az 1568-ban, tehát közvetlenül az itáliai tanulmányút után Lipcsében kiadott verseskötetben jelentek meg, melynek címe: *Eliae Corvini Joachimici Poematum libri duo, quorum primus Heroica, secundus Elegiaca continet*. Lipsiae, Excudebat Joannes Rhamba Typis Voegelianis. A ritkaságszámba menő kötet Sárkány szerint csak a bécsi és a londoni könyvtárakban található meg. Az MTA Kézirattára is rendelkezik egy példánnyal.⁶ A II. Miksának ajánlott verseskötet részben válogatás az elmúlt másfél évtized terméséből, részben neves humanista barátairól írt újabb elégiák, ódák. Ami az előbbi illeti, feltűnő a bibliai hangvétel. Négy részletre osztva tárgyalja József történetét *Josephiados* címmel. Ezt követik Jézus életének és legfőbb tanainak versebe foglalt hosszas sorai. Számunkra sokkal fontosabbak a második csoporthoz tartozó versek, mert betekintheünk Corvinus ismeretségi körébe. A címek, a versekben előforduló nevek közül elsősorban azokat emelem ki, akik nem közömbösek a magyarországi humanizmus számára. A már említett padovai humanistákon kívül a legtöbb a bécsi körhöz tartozik. Mindegyikük fölé helyezi egykori rektorát Georg Edert.⁷ Róla többek között azt is tudjuk, hogy a császár rábízta Brutus históriájának kritikáját. Az ő véleménye perdöntő volt. Sajnos csak egy-két fejezetet tudott elolvasni a műből, — a halál meggátolta, — de az elolvasottak alapján kiadásra méltónak ítélte. Herberstein Felician személye nemcsak Corvinusra volt hatással.⁸ A karinthiai politikus-humanista élénk levelezésben állt néhány magyarországi főúrral; többek között Batthyány Kristóffal és fiával, Boldizsárral. A hozzájuk intézett 74 levél, valamint Corvinusnak Németújvárra küldött beszámolóí tanúskodnak arról, hogy milyen szoros kapcsolat volt hármuk között. A *De familia Comitum a Salmis* c. költemény is egy olyan családról mond dicséretet, melynek magyarországi ága számos esetben beleírta nevét művelődésünk történetébe.⁹ A *Wolfgango Lazio historico caesareo* c. költemény pedig rávilágít érdeklődési körére.¹⁰ A törökellenes magatartásának kialakulásához hozzátartozik az olyan jellegű művek ismerete, mint

⁶ A ritka példányt az MTA Könyvtárában tanulmányoztuk, melyre Ritoókné Szalay Ágnes volt szíves figyelemztetni. A verseket l.: 118; 234; 232; 124—155.

⁷ Corvinus az elsőik között kapta meg a „poeta laureatus” címet abban a „Collegium poetarum”-ban, melynek alapító tagjai 1557-ben Georg Eder, André Dadius, Paul Fabricitius voltak. V. ö.: J. ASCHBACH: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*. Wien, 1888. Corvinus Edernek köszönhetette jó hírnevét; pl. a *Catalogus Rectorum*ban közölte tanítványának egyik carmenjét az *Academia Viennensis*st (Wien, R. Hoffhalter 1559.) v. ö. SÁRKÁNY I. m. 7. — A Brutusra vonatkozó adatot l. TAKÁTS S. i. m. I. k. 37. és IVÁNYI B. i. m. 110 l.

⁸ IVÁNYI: I. m. 103; Corvinus verseskötete 157. l.; valamint számtalan levél, pl. OL. 8056; 8061; 8068; 8077; 8078.

⁹ A Salm családról CORVINUS: I. m. 219. Reusner jellemzése: róluk l. KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bpest 1975. 33; 277.

¹⁰ CORVINUS: I. m. 189.

pl. Laziusé (*Rei contra Turcas gestae anno 1556. brevis descriptio*); nem szólva arról, hogy Laziushoz fűződő kapcsolata arra is némi fényt derít, hogy a bécsi „katolikus párti” erazmisták indították útnak. Ez az a kör, melyhez annak idején feltételezések szerint Pesti Gábor is tartozott . . . És a nálunk is jól ismert humanista neveket még sorolhatnánk tovább, ha nem lennének sokkal több és konkrétabb adat birtokában Corvinusnak magyarországi kapcsolataira vonatkozóan. Ezek a versek a mi szempontunkból mindenestre arra jók, hogy a corvinusi relációk útjelzőinek tekintsük.

Összefoglalva a *Poematum libri duoban* talált adatokat, azt kell mondanunk, hogy fontosak Corvinus fiatal éveinek, érdeklődési körének megismeréséhez. A kötet tulajdonképpen határkő, mert 1568 — vagyis a kiadás éve — éles vonalat húz az életrajzban. Összefoglaló akkordnak szánta a bécsi és a padovai élménydús esztendők végére. Ezután a felfelé ívelés jegyében halad életpályája, melynek során még közelebb kerül hozzánk. Az erre vonatkozó adatokat két csoportra osztva tárgyaljuk. Először sorra vesszük azokat a bécsi és padovai adatokat, melyek Corvinusnak a hazai humanista körökhöz tartozását igazolják. A második csoportban tárgyaljuk az erre vonatkozó legbeszédesebb bizonyítékot, németújvári levelezését (1557—1587).

A szálak, mint rendszerint, itt is Padováig nyúlnak vissza. Igaz ugyan, hogy az első adat a hazai relációinak sorában az a levél, melyet 1557-ben Bécsből küldött Batthyány Boldizsárnak.¹¹ Ez a dátum rendkívül fontos, mert egyrészt kettőjük kapcsolatának korai időpontját határozza meg, másrészt rámutat arra, hogy még mielőtt Eder hatására beiratkozott volna a bécsi egyetemre, hazánk felől is érték impulzusok. A címzett (vagyis Batthyány és a levélben említett Istvánffy) úgy gondolom, eléggé rávilágít, hogy nem is akármilyen impulzusok. De ezek később bontakoznak ki a maguk teljességében, előbb még egy sor olyan magyarországi fiatalemberrel köt ismeretséget, sőt barátságot, akikkel együtt tanult a padovai egyetemen. Itáliába indulása előtt, a velünk már szimpatizáns Corvinusra bizonyára nagy hatást gyakorolt az is, hogy padovai évei alatt több kitérő képzettségű magyar, illetve erdélyi egyetemistával találkozott. Ezekben az években ui. (1562—68) valóságos peregrinációs találkozóhellyé vált Padova a külföldet járó magyar diákoknak.¹² Az első évben a magyarok konsiliáriusa Pesti János. 1562 októberében iratkozik be és tanulja az orvostudományt a Bázélból Padovába érkező Jordán Tamás (büszkén írta neve mellé később egy hazánkfia „medicus celeberrimus . . . Brunnae”). Ugyanekkor iratkozik be Paulus Kertius, vagyis a brassói Kercz Pál, majd később az ugyancsak brassói Bogner Péter, aki előbb már a fél világot bejárta. 1565-ben avatták orvosdoktorrá Andreas Marciust, a „gentilhuomo transilvano”-t. Lehetséges, hogy még Padovában tartózkodott Corvinus, amikor egymás után érkeztek Kubinyi László, Hunyadi Demeter, Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton, zömmel 1568-ban, abban az évben, amikor ő visszatért Ausztriába. Ha ez nem is, de a Purkircher György baráti köréhez való tartozása bizonyítást nyert. A pozsonyi származását, eleinte feltűnően katolikus-ellenes Purkircher egy évvel előbb kezdte padovai tanulmányait, mint Corvinus. A jelek arra engednek következtetni, hogy már otthon ismerték egymást. Közös témájuk a latin ver-

¹¹ 1557. okt. 17. OL 8056.

¹² VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bpest. 1915. 67—70. A *Lusus Poeticus* címlapjáról készítet másolat u. o. 71. A felsoroltakon kívül még mások is mentek Erdélyből Padovába; Leonardo Contarini velencei követ bécsi jelentésében szerepel két kémgyanús egyén, akiket II. János bizonyos feladatok elvégzésére küldött Itáliába, de ők e helyett a padovai egyetemre iratkoztak be. Az 1565. febr. 9-i jelentést I. Gustav TURBA: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wien. 1895. III. k. 293. A jelek szerint Contarini ugyanarról a két ifjúról beszél, akiket név szerint is említ Báthory István 1565 tavaszán: Barbély Márton és Nicolaus literatus ex Slavonia számára II. János nevében kiállítja velencei útjuk előtt a *Salvus conductust* — v. ö. VERESS E.: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. Kolozsvár 1944. I. k. 57.

selés volt, amihez mindketten értettek. Purkircher két ódát, illetve zsoldár parafrázist adott ki Padovában Miksa dicsőítésére. Néhány hónappal később, amikor doktorátust szerzett az orvostudományokból, barátai kiadtak tiszteletére egy verseskötetet: *Lusus Poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem, Laurea in arte medica, donatum* Die XXI. Decemb. Anno M.D.LXIII Apud Gratosum Perchacinum. Ez az egykor unikumnak, ma már eltűntnek tekintendő kis könyv (RMK III. 514,) amelyet Veress Endre még látott és címlapjáról, valamint az első oldalon olvasható Cuilelmus Bernhardus Behm a Friedshaim-tól származó versről másolatot is készített, dokumentálja Corvinus szerepét és bizonyos értelemben tekintélyét.¹³ A padovai írógárda között ui. nemcsak ismeretlen nevekkal találkozunk, mint Bertrandus Diemar nobilis vascanus, Dionysius Puklerus, hanem a már említett Paulus Kerzius Transylvanuson kívül egyik tanárunkkal is, Michael Sophianos Bizantinus-szal és a szakirodalomban annyira dicsért Nicasius Ellebodus Casletanussal, pozsonyi kanonokkal. A felsorolt hat humanistán kívül Elias Corvinus is szerepel a kötetben egy latin verssel. A *Lusus Poetici* jelen esetben nem a versek tartalma vagy azok fajsúlya miatt érdekelt minket, hanem az ún. „padovai írógárda” összetétele miatt. A tény mindenesetre az, hogy a bécsi egyetem „poeta laureatusát” a padovai humanisták is maguk közé sorolták. Hogy ezekben az években kik álltak ezek élén, azt legutoljára Klaničay Tibor vázolta fel Ellebodusról szóló tanulmányában.¹⁰ Padovai éveiről szólva, tanáraitól is tárgyal; többek között Carolo Sigonioról és a krétai Michael Sophianosról. A „hátér”, az ismeretiségi kör tehát ugyanaz Corvinus esetében is! Sigonioról verset írt, Sophianos-szal pedig együtt szerepel a Purkircher doktoravatására készített verseskötetben. Bizonyára nem azért, mert az említett professzorokkal egyenrangú tudóst láttak benne, hanem azért, mert az alacsony sorból származó fiatal humanistát tanárai, társai nagyra becsülték. Mindenekelőtt Purkircher György és Nicasius Ellebodus, akikkel később, a pozsonyi években is fenntartotta a kapcsolatot, amint ezt levelezésének számtalan adata bizonyítja. Hazai szemszögből tekintve padovai tartózkodását, azt állíthatjuk, hogy az ugyancsak ott tanuló magyarországi humanistákkal kötött barátsága itt vált egész életére kiható élménnyé. Az 1560-ban Padovában tartózkodó Batthyányt még évtizedek múltán is ő informálja az egyetemi város híreiről és a többi „padovás” hazánkfíát is figyelemmel kísérte hosszú éveken keresztül.

Az itáliai tartózkodás után kiadott versei között olyant is találunk, melyben jelzi, hogy hamarosan visszatér. Valóban így volt, de ezúttal a török elleni hadműveletekben való részvétel miatt. Karrierje szempontjából ez ügyes választás volt, mert a császári udvar egyetemi katedrával tüntette ki poétáját bátorsága miatt. A bécsi professzori évekről nemcsak azért kell említést tennünk, mert Corvinus jelentőségét legjobban ismerő Iványi figyelmét ez a kérdés elkerülte, hanem különösen azért, mert itt ismét olyan körökkel került szoros kapcsolatba, melyek megerősítették a magyar humanizmushoz fűződő szimpátiáját. Gondolunk itt pl. Hugo Blotiusra, akiről egy Corvinushoz írt leveléből értesülünk, hogy közbenjárását kérte. Blotius már 1572-ben egyetemi tanárnak nevezi Corvinust és olyan tekintélynek, akinek szavára sokat adnak a főhercegi körökben. Éppen ezért keresi fel őt soraival és kéri, hogy egyenesse útját az egyetemi katedrához. A Liszthi János szolgálatában álló, későbbi hivatalnoknak és több év után a bécsi udvar első könyv-

¹³ A 4r 6 szltan levélből álló RMK tételt már Kneifel Mária sem találta meg amint ezt *Purkircher György* c. értekezésében írta 1942-ben A Sárospataki Ref. Egyházker. Nagy-könyvtára, mely őrzője volt az egyetlen ismert példánynak, kérdésemre a következő felvilágosítást adta: „A kérdéses kiadvány a Budapestre szállított s a háború alatt elvesztett könyvek között volt. Ma ez az érték a tudományos kutatás számára hozzáférhetetlen.” (Czege Imre szíves közlése, 1976. ápr. 12.)

¹⁴ KLANIČAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és Poetikája*. ItK 1971. 24—34.) (Reneszánsz Füzetek 10.)

¹⁵ Ad librum suum c. vers, CORVINUS i. m. 236.

tárigazgatójának életpályájánál tehát Corvinus fontos szerepet töltött be.¹⁶ Blotius magyarországi levelezését, szerepét jól ismerjük. De Corvinus egy másik tanártársának hazai relációit csak újabban kezdi felmérni a hazai szakirodalom. Paul Fabritiusra gondolunk, akinek hatása a jelek szerint Blotiuséhoz hasonló, vagy még nagyobb. Amit ezzel kapcsolatban az elmúlt évtizedek kutatásai felszínre hoztak, vagyis a természettudományok terén tapasztalt hatását, azt az RMNy (137; 165; 408; 529) adatai összefoglalták. Botta István levéltári kutatásai és a jelen tanulmány alapjául szolgáló Corvinus-levelezés az eddigi adatokat igazolják és bővítik. Fabritiusnak nagy tekintélye volt humanistáink szemében és ezt barátjának, Corvinusnak is köszönhette. Ha csillagászati probléma merült fel a németújvári berkekben, a vitát Fabritius véleményével döntötték el, amit Corvinus közölt Batthyányval.¹⁷

Az eddig felsorolt érvek is elegendők lennének annak illusztrálására, hogy Elias Corvinus személyét nem lehet kihagyni a hazai humanizmus történetének lapjairól. Végére hagytuk a legbeszédesebb bizonyítékot, németújvári levelezését.

Ezzel kapcsolatban az első észrevétel az, hogy ez *nem egyoldalú* volt. Igaz ugyan, hogy Batthyány leveleit, válaszait sem én, sem más nem látta, mert azok — ha egyáltalán fennmaradtak — Corvinus esetleges hagyatékában, vagy egy osztrák levéltár feltáratlan anyagában rejtőzködnek. De Corvinus leveleiből pontosan értesülünk, hogy mikor és miről írt neki a németújvári főúr. E levelezésnek épp ez egyik legizgalmasabb értéke: rekonstruálható Batthyány humanista szellemisége, érdeklődési köre és könyvtárgyarapítási tervei, eredményei. — Másik észrevétel a *levelek hangnemére* vonatkozik. Már az első, vagyis az 1557. okt. 17-i levél oly stílusban, közvetlen, szívélyes hangon íródott, hogy korábbi ismeretséget tételez fel és utal azokra a „csatornákra”, melyeken keresztül Németújvárra eljutottak a politikai és humanista jellegű hírek: Felicián gróf, Istvánffy Miklós és volt egy itáliai „összekötő”: Pistolocius, ui. hozzá futottak be az olaszországi levelek. Annyi jóakaratot, baráti gesztust tapasztalt Batthyány részéről, hogy egyik levélben (Bécs, 1572. jan. 21.) így fogalmaz: „Tanta fuit semper erga me benevolentia tua M. Dne Baro, ut perpetuo tibi me obstrictum fatear ingenue: quidquid ergo per me effici volueris, manda sine respectu, in omnibus enim, quantum possibile est, officia mea et gratitudinem offero et promitto . . .”¹⁸ Érintkezésük nemcsak levél útján történt, hanem sűrű személyes találkozások, látogatások révén is. Ezek alkalmával beszéltek meg mindazt amit levélben nehezen lehetett volna megtárgyalni. Pl. 1575 májusában azért kereste fe, Boldizsárt a „várban”, hogy személyesen megmutassa és a vételárat megbeszélje az udvari

¹⁶ Blotius kitartóan kereste Corvinus barátságát. Felkérte arra is, hogy együtt szerkesszenek egy olyan művet, mely híres férfiak életéről szólna. A terv nem valósult meg: v. ö. SÁRKÁNY O. i. m. 5. lap jegyzetei.

¹⁷ Fabritiusról az újabb adatok épp azzal az üstökössel kapcsolatosak, melyről Corvinus leveleiben is olvashatunk. Heltai egyik mondatához („mostannis a minemő uy czillag tamadott az égen”) ez a margó-széli bejegyzés van írva: „Vide Paulum Fabritium Caesarsi Maximiliani Mathematicum, De noua stella circa finem octobris orta 1572” V. ö. JÁN ČAPLOVIČ: *Heltai Gáspár három ismeretlen műve*. MKsz 1972. 186. Ugyanerről a műről ír Corvinus 1573. máj. 23. Batthyánynak, 1. OL 8071. — Egyéb magyarországi kapcsolatait jelzi a gyermek Nádasdy Ferenc és Verancsics Antal számára készített két horoszkóp (1555. okt. 6. és 1558. jan. 1.). Különben személyesen is járt Magyarországon, ahogy ezt Botta István levéltári kutatásai alapján tudjuk: Oláh Miklós érsek külön megparancsolja, hogy a híres tudóst minden szükségessé lással el, és méltón fogadják. Valószínű ekkor gyűjtötte a *Bécs és vidéke flórája* c. könyvének hazai adatait. A könyv 1557-ben jelent meg Bécsben, de egyetlen példány sem került elő. A Fabritiusra vonatkozó adatokat Botta István bocsátotta rendelkezésemre, melyet ezúton köszönök meg. A hazai botanika története szempontjából is fontosak ezek az adatok, mert jelzik, hogy Batthyány már Clusius előtt rendszeresen foglalkozott a hazai flórával, Corvinus számtalan esetben küld neki magvakat, palántákat; még Luxemburgból is hozatott számára növény-gumókat.

¹⁸ OL. 8062.

könyvbeszerző, Jean Aubry által megvásárolt francia kozmográfia ügyében. A közvetlenség egyik kedves momentumáról számol be az a levél (Bécs, 1572. jan. 27.), amelyben válaszol Batthyányné Zrínyi Dorottya (a szigetvári hős leánya!) áldott állapotával kapcsolatos kérdésekre. Beszélt bécsi orvosokkal — írja Boldizsárnak — és azok bő ruhát javasolnak „... quae a gravidis matronis apud nos frequenter sumuntur sine ullo periculo”¹⁹. De e mellett fontos katonapolitikai híreket is találunk Corvinus leveleiben, különösen az 1572-ben elhatározott újabb török elleni hadmozdulatokról, melyekben Corvinus is részt vett: „Decem vero millia hominum pro subsidio remanebunt Otranti, Capitaneus Sfortia magnum exercitum ducet in Dalmatia.” (febr. 28.)²⁰ Corvinusnak jól esik, hogy barátja félti a hadjárat miatt és hogy hosszabb ideig nélkülöznie kell őt, illetve leveleit, s hogy utazása előtt még gyorsan eljöhessen hozzá, ménésének egyik legszebb, leggyorsabb lovát küldi el neki (márc. 28.). Ez a közvetlen, baráti hangnem mindvégig jellemző marad levelezésükben. Egyedül az 1584 telén küldött néhány sorból lehet arra következtetni, hogy a mérhetetlen összeget felemésztő alkémiai, laboratóriumi kísérletek fejében az eddig önként felajánlott összegek elmaradása nagyon rosszul esett Corvinusnak, aki ekkor már rég felmondta professzori állását és Alsó-Ausztria szenátoraként vett részt a politikai, társadalmi élet irányításában²¹. Batthyány 1585 nyarán rendezte a kérdést, Corvinus ui. köszönettel nyugtázza a 30 magyar aranyat.²²

Corvinus leveleinek másik nagy értéke *könyvtártörténeti adatainak* bőségében rejlik.²³ Az egymást követő levelekben ui. sok szó esik könyvekről, melyeket olvasott és tartalmuknál, értéküknél fogva Batthyáynak is elküld. Máskor válaszol könyvrendelésekkel kapcsolatos kérdésekre. Ezeknek az adatoknak időrendbeli összeállítása érdekes képet nyújt kettőjük érdeklődési köréről; másrészt kiegészíti a Batthyány könyvszámláiban talált címeket:

1572:

febr. 28.: Megvásárolta a *Germanicum colloquium contra Anabaptistas* és a *De rebus Gallicis* c. műveket.

márc. 3.: Küldi a megrendelt „librum Amadis germanicum”, vagyis a francia Amadis-t német fordításban.

dec. 13.: A *Catalogus librorum*ot tartalmazó levelet Propatich helyett ő vette át és a lista alapján megvette a könyveket, melyeknek címét nem írta le választleveleiben.

1573:

ápr. 25.: A könyvkereskedőknél hiába kereste a kért *Contra ducem Albanum et Regem Galliarum* kötetet. Említi, hogy a szóban forgó *Contra Gallum* művet közös barátjuknál, Purkirschernél látta: „a Purkirschero potest haberi”.²⁴

1574:

aug. 6.: Élvezettel olvasta és ajánlja Batthyáynak is a *Tractatus de Vitriolo* c. alkémiai művet.

¹⁹ OL. 9063.

²⁰ OL. 8064.

²¹ Corvinus életútjának további adatai: Bécsi professzorsága alatt a bécsi udvar felkéri a Habsburg-ház történetének megírására. 1578-ban lemond katedrájáról. 1581. augusztustól Alsó-Ausztria szenátorának nevezik ki. 1591—92-ben kancellár. A Német Lovagrend tagjaként birtokot kap Karinthyában. Mátyás főherceg aranyláncsal tünteti ki. Halálának éve: 1602. dec. 2. Az adatokat Sárkány gyűjtötte össze: i. m. Introductio.

²² A két levél: 1584. szept. 28. és 1585. szept. 14. OL. 8103. és 8104.

²³ A könyvekre vonatkozó adatokat a következő levelekből gyűjtöttem: 1572. év: OL. 8064, 8065, 8068. 1573. év: 8076. 1574. év: 8075, 8079, 1575. év: 8081, 8083, 8084.

²⁴ Az adat bizonyíték arra, hogy a padovai évek alatt kialakult barátságuk Pozsonyban sem szűnt meg. Ismerték egymás könyvtárát, ez tette lehetővé a művek circulációját.

- dec. 8.: 8 napig hiába utazott a *Libri Theophrasti* megszerzéséért, de egyéb kémiai, csillagászati könyveket sem talált.²⁵ Ami pedig Misaldus alkémiai könyvének előszavát és annak íróját illeti, megtudta róla, hogy J. Metellustól való, aki lehet, hogy ért a joghoz, de az alkémiában „omnino simplex”. Helyette Geber művét ajánlja.
- 1575:
márc. 5.: A megvásárolt 28 könyvet elvitte a könyvkötőhöz. Szerzők, címek ismeretlenek.
- júl. 5.: A francia szerzők 4 kötetes Kozmográfiáját 30 tallérért árulják a kereskedők. „Aber will im etwas abrechen.”
- júl. 14.: Bécsben hiába kereste Jacob Andreas *Contra Illyrienses* művét. De küldi „versionem Rablais” (bizonyára német fordítás).

A későbbi években is szerepelnek levelezésükben könyvek; rendszerint Corvinus beszámol tartalmukról, véleményt nyilvánít velük kapcsolatban. Ezek között található néhány érdekes adat képekről (talán rézmetszetekről?). Pl. 1577 szeptemberében hosszabban ír „egy régi könyvről”, melyből egyik barátja, Gaspicius rajzokat készített — bizonyára Batthyány megbízásából —; ezek alighanem ábrák lehettek a könyv egyes fejezeteihez („... fierent picturae istius intentionis ad singula capitula”). Addig azonban nem lát hozzá a festő, míg Batthyány nem olvassa el a könyvet és amíg tetszését nem írja meg levélben („... de picturis nihil volui incipere, priusquam V. M. perlegeret iterum, atque mihi rescriberet”).²⁶

1586-ban Batthyányt újból foglalkoztatják a képek. A bécsi udvar könyvbeszerzőjével, a francia Jean Aubryval lép emiatt érintkezésbe. Ezt Corvinus dec. 18-án írt leveléből tudjuk meg, mely beszámol arról, hogy a „perspektivikus” (?) képek ügyében nem tudott tárgyalni Aubryval, mert elutazott Bécsből, helyette annak barátja ígerte meg az ügy lebonyolítását: „... Bibliopola Gallus ipsemet non adest, sed suus collega promisit, quod pro imaginibus perspectivis scribit”.²⁷ Sajnos, ennél többet nem árulnak el e sorok, úgyhogy nem tudjuk, tulajdonképpen milyen képrendelésről van szó? Ugyancsak a németújvári bibliotékával van szoros kapcsolatban Corvinusnak egy másik tevékenysége, a könyvek bekötöttese. Nem egyszer írja, hogy a megrendelt könyveket megvásárolta és jelenleg a könyvkötőnél vannak.²⁸

Feltűnő, hogy a későbbi évek folyamán egyre kevesebb szer fordulnak elő könyvek vásárlásával kapcsolatos megjegyzések; helyettük viszont annál többször ír alkémiai kísérletekről, hírekről, könyvekről. Corvinus leveleiben annyi adatot lehet ezzel kapcsolatban összegyűjteni, hogy azokból — véleményem szerint — jogosan messzemenő következtetéseket lehet levonnunk egy eddig feltáratlan „németújvári alkémista laboratórium” létezéséről. Erről másutt számolok be.²⁹ Itt azt kívánom hangsúlyozni, hogy ezt viszont Corvinus Elias beszámolóiból tudhatjuk meg elsősorban. Ez pedig e levelezés művelődéstörténeti forrásjellegéről tesz tanúbizonyságot. Kevés olyan írásos dokumentummal rendelkezünk, mely a természettudományok elméleti és gyakorlati ismeretének hazai állapotáról és könyvészetéről ily sokrétű beszámolót nyújtana.

Minket azonban elsősorban Corvinusnak azok a levelei érdekelnek, melyekben irodalom-

²⁵ Batthyáynak a csillagászat iránti érdeklődését több levél tanúsítja; ezenkívül a Memorabiliák közt talált 3 ív, melyen ez a cím olvasható: „Kurtzer Extract ausz Paul Grebners Coniectur 1572 vom neuen Stern publicirt”. V. ö.: IVÁNYI B.: Körmendi Füzetek 3. i. m. 126. 1. (Mem. 440.)

²⁶ 1577. szept. 12. OL. 8099.

²⁷ 1586. dec. 18. OL. 8106.

²⁸ Pl. 1572. márc. 3. az Amadis könyvekkel kapcsolatban „ligabitur in 4 tomos” OL. 8065. Vagy ugyancsak ebben az évben „satisfactum est Magn. V. in libris coemedis et ligandis”.

²⁹ A németújvári alkémisták. (Kézirat)

történeti vonatkozások találhatók. És ezen a téren is van miről szólni. A bécsi egyetem „poeta laureatusa” ugyanis sokszor kitért az irodalomra, és Batthyányval ebben a vonatkozásban is bizalmas volt. A „transmitto versionem Rablais” és az Amadis kötetekről szóló értesítés jelzik, hogy ezeket ő szerezte be a könyvtár számára. Említ egy „opusculus-t”, melyet német teológusok, papköltők írtak. Külön kiemeli a G lapon található verseket. Ezekről a következőket írja Batthyáynak: „M. Vestra Maioris Philomelam . . . inveniet et Carmen de Cygno (hoc est Luthero). Admiror hanc venam ultra omnes poetas nostri temporis, sed aliquo modo duriuscule scribit, omnino tamen more Vergiliano”.³⁰ A már említett Hunyadi-eposzáról is hírt ad; ez két okból fontos. Egyrészt segít a „carmen epicum” keletkezésének időpontjára vonatkozó bizonytalanságot eloszlatni. 1573 májusában ugyanis arról számol be Batthyáynak, hogy épp ennek a témának szenteli idejét. Ezek szerint a Sárkány Oszkár által feltételezett egyik időpont, az 1572. esztendő esik. Másrészt kiegészíti az ő másik megállapítását is, mely Corvinus forrására vonatkozik. Sárkány ui. azt kizárólag Bonfiniben jelöli meg. Nos, a missilisekben világos utalást találhatunk ezzel kapcsolatban: „De altero proposito Joannis Hunniadiany (!) curabo ut dicar diligens et aemulus Cortesiiy”.³¹ Az is eldöntöttnek tekinthető, hogy Blotius és Listhius helyett elsősorban Batthyányt jelölhetjük meg, mint akivel a Hunyadi-témát megtárgyalta; annál inkább, mert Corvinus szemében is Boldizsár, a hős Zrínyi veje mindenek felett álló tekintély volt a török-kérdésben. Úgy gondolom, hogy az sem eléggé hangsúlyozható, hogy a Hunyadi-eposz létrejöttének nem is annyira az írásos dokumentumok a legközvetlenebb forrása, hanem az az egyéni élmény, melyet Corvinus 1572 nyarán élt át egy hadivállalkozás alkalmával. Február 28-án arról értesíti barátját, a németújvári főurat, hogy Pozsonyban élőszóval szeretné elmondani mindazt, amit ezzel a hadivállalkozásával kapcsolatban elhatározott: „. . . deliberavi certo mecum intra mensem hinc abire in Italiam ad classem christianam, uni per totam aetatem mansurus sum, quapropter libentiss. cum T. M. antea conversarer . . .”³² — Arra vonatkozóan is van több adatunk, hogy Corvinus megmutatta Batthyáynak saját verseit. Egyik levelének kitétele félreérthetetlenül bizonyítja, hogy egy bizonyos németújvári „monumentum” feliratán dolgozik, ennek tervéről ezeket írja: „Si V. M. venerit, faciam aliquot versiculos pro monumento in Gyssing”.³³

Végül megemlítem azokat az adatokat, melyek Batthyány Boldizsár és rajta keresztül Elias Corvinust a pozsonyi Radéczy-körhöz tartozónak tüntetik fel. Hogy ez a kapcsolat lazább volt, mint a szakirodalom által ismertetett többi író, költő esetében, bizonyosra vehető — de jelen esetben, amikor eme „irodalmi körnek” egyelőre még csak létezését és körvonalait kíséreljük felmérni —, ez az adat is sokatmondó. Az első erre vonatkozó utalás egy 1573. máj. 7-én Bécsből keltezett levélben található. Egy versét küldi el Batthyáynak és arra kéri, hogy azt adja át alkalom adtán a főtisztelendő püspöknek. Itt ugyan még nem nevezi meg, hogy ki ez a főpap, de a vers címe a pozsonyi irodalmi csoportosulással foglalkozók számára nyomravezető önmagában is; t.i. *Carmen de Tilia* a vers címe. A Radéczy István egri püspök pozsonyi rezidenciájának kertjében a hársfa annyira híres volt, hogy szimbólumnak vehető. Minden kétséget kizár ugyanez év nov. 14-én kelt levél adata, mely egy másik vers továbbításáról számol be. Alighanem átélt háborús események húzódnak meg a latin versek sorai mögött. Címe *Principi Joanni de Austria post captum Tunetum*. A barnás török papírra írt vers mellé egy kísérőlevelet csatolt, melyben szintén arra kéri

³⁰ 1573. ápr. 25. OL. 8076.

³¹ 1573. máj. 7. OL. 8077. A Mátyás udvarában élő és a Hunyadiakról eposzt író Cortesiust többek között a Zsámboki-féle, 1568-as Bonfini kiadásban olvashatta.

³² OL. 8064.

³³ 1575. okt. 19. OL. 8086.

barátját, hogy másolatát küldje el az *egri püspököknek*³⁴! A hársfa és az egri püspök említése, ha másról nem, de arról mindenképpen meggyőződött, hogy Corvinus ismerte Radéczy Istvánt és a köréje csoportosuló humanistákat. Mindaz, amit padovai éveiről bevezetőként elmondtam, természetessé teszi e kapcsolatot, hiszen a kör tagjai egyetemi társai voltak, vagy ő előtte Padovában tanultak. Az pedig, hogy Batthyányt kéri közvetítőnek, megerősít abban a feltevésemben, hogy ő is pártolta ezt a humanista kört, melynek szabad-
elvű, toleráns jellegét épp Batthyány luteránus, Purkircher Róma-ellenes beállítottsága
illusztrálja. A katolikus püspök köré tömörült humanistákról Istvánffy Miklós is megemlé-
kezik carmináiban. A „*formosissimus hortus*” zöldelő fái között a legszebb a sűrű lombú
hárs. Ír a padokról, a háromlábú székekről, melyeket művészi kezek alkottak. A baráti kör
tagjai közül Zsámbokiról ezeket mondja: „még most is napunk vagy!” Dicséri Purkirchert
és a görög, latin nyelv mesterét Nicasiust. Nemcsak versekkel foglalkoztak, hanem gyógy-
növények hatását is megtárgyalták. A „*varias herbarum agnoscere vires*” tudományára
Apollo tanította őket. — A missilisekből megtudjuk, hogy Istvánffy elküldte hársfáról szó-
ló versét Batthyáynak is. 1573. máj. 17-én Szentmihályból ui. köszönő levelet ír Német-
újvárra, mert Boldizsár egy fülemilével és egy kis hársfával kedveskedett neki; válaszként
saját versét küldi el, mely ugyan gyenge alkotás, mégis Radéczynek igen tetszett. A szó-
vegből kivehető, hogy az előbbi hársfa-versről van szó. „*Mitto de tilia versiculos nonnullos
rogatu domini Radetii conscriptos, qui quamvis sunt certe rudiusculi, quia tamen domino
Radetio nimium placent, volui eos cum D. V. M. communicatos*”.³⁵ Corvinus is azzal a cél-
lal küldi el Németújvárra hársfáról szóló versét, hogy juttassa el Pozsonyba Radéczyhez,
akinek irodalompártolásáról — a jelek szerint — külföldi körökben is tudtak. A tridenti
zsínat évtizedei után elég ritka volt egy olyan csoportosulás, mely felfogás, vallási hova-
tartozás figyelembevétel nélkül egy katolikus püspök vezetése alatt működött. Úgy tűnik,
hogy a pozsonyi hársfa alatt a szenvedélyek lecsendesedtek. Hogy ennek hátterében ko-
moly szellemi tartalom élt, azt a pozsonyi rezidencia szabadságraajongó kanonokjának,
Ellebodiusnak egy nyilatkozata tárja fel. 1573. ápr. 22-én ui. azt írja Pinellinek, a padovai
szellemi élet Európa-hírv vezetőjének, hogy beleszámítva hazáját, Flandriát, sőt kedvelt
Itáliáját is, tudományos terveit legjobban Pozsonyban tudná megvalósítani.³⁶ A máglya-
halálra ítélt hugenották szenvedését látó Batthyány (1559—60) és az inkvizíciós szellemtől
irtózó Purkircher és társai talán mélyebb humánus érzeteket Pozsonyban, Németújvá-
rott, mint külföldön? Ellebodius és Corvinus levelei erre engednek következtetni.³⁷

BARLAY Ö. SZABOLCS

³⁴ A két adat közül az első OL. 8077. Az egri püspökhöz küldendő versről l.: IVÁNYI B.:
Körmendi Füzetek 2. i. m. 13. 1. (Mem. 447). Szövege Iványi jegyzetében:

Caroliden iuvenem Tuneti nuper in urbe
Proxima Carthago vidit et infremuit:
Dii superi Europae quantus bellator ab oris.
Dic mihi tu quondam Scipio terror eras,
Macte animo Austriade: te nunc exhorruit Afer,
Te quoque mox Asiae barbara turba tremet.

A hársfáról szóló költeményt eddig nem találtam meg a Missilisekben. Az említett nov. 14.
levélhez csatolva Iványi még látta a Körmendi Levéltárban.

³⁵ Nicolaus Istvánffy, *Carmina*, ed. J. Holub et L. Juhász. Lipsiae 1935. 39—42.

³⁶ KLANICZAY T.: *I. m.* 29.

³⁷ Padovai humanista élményét még későbbi egyetemi tanár korában írt levelei is tükrö-
zik; OL. 8056—8060; vagy az „*Elixir Bellizani Patavini*” gyógyszeréről szóló 1575. júl.
14-i levél: OL 8084. A levelek azt is igazolják, hogy nemcsak Batthyáyn keresztül érint-
kezett a pozsonyi körökkel: OL 8059; 8060; 8064.

Joinus-Joó János padovai Aristoteles-példánya. A debreceni Egyetemi Könyvtárban kezdett possessor-regisztrálási munkálatok során némi eredményeket máris sikerült elérnünk.¹ Arra nincs reményünk, hogy tucattjával bukkanunk olyan becses régi könyvekre, mint amilyeneket régebbi alapítású könyvtáraink őriznek, — és amilyen például a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Copernicus-kötete², — munkálatainkat mindenesetre tovább folytatjuk.

A *Könyvszemle* 1964-es évfolyamában³ már volt szó a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik régi Aristoteles-kiadványáról,⁴ melynek címlapkeretét Urs Graf metszette. A szóban forgó Aristoteles-mű címlapján áthúzott, de világosan olvasható possessor-bejegyzés található: *Joannes Joinus Pannonius*. A nevet H. Gerstingernek egy *Sambucus*-levélhez (H. Blotio, 1572: *Saluta Listhium a me et alios. Joinus ille vester nunc est ad Cancellariae opus redactus esque apud reverendissimum nostrum Listhium*) fűzött jegyzete⁵ alapján sikerült azonosítanunk.⁶ A körmendi születésű Joó János Verancsics Antal unokaöccsének, Faustusnak volt a nevelője (1569-től) Padovában, Nicasius Ellebodus és Hugo Blotius, Báthory István és Kovacsóczy Farkas stb. társaságában, majd Listhius János beosztottja a kancellárián.⁷ Nicasius Ellebodus kéziratos hagyatékának feltárásával Klaniczay Tibor váratlan fényt derített az 1560—70-es évek magyar humanistáinak arisztotelizmusára.⁸ Verancsics Antal ránk maradt leveleiből tudjuk, hogy Nicasius Ellebodus Verancsics unokaöccsét, Faustust egyebek közt Aristoteles *Rhetorikájának* ismeretébe vezette⁹, amiért a prímás köszönő sorokat küldött a Padovában időző Ellebodusnak.¹⁰ Az Urs Graf címlapkeretével díszített Aristoteles-parafrázis possessor-bejegyzése, valamint a pergamenkötésen olvasható olasz jegyzetek Joinusék padovai időzésének emlékéért őrzik, maga a könyv pedig a pozsonyi és bécsi humanista kör Aristoteles-tanulmányainak hajdani tárgya, ma dokumentum. Mint a későbbi bejegyzések mutatják, Joó tulajdonából — Blotius közvetítésével? — a Hofbibliothektól nem messze, a Szt. Mihály-templom parochusához, majd a bécsi karmeliták könyvtárába sodródott; hazakerülésének útja-módja egyelőre tisztázatlan. (A budapesti Egyetemi Könyvtárba az Országos Széchényi Könyvtár útján az Országos Könyvtári Központ ömlesztett anyagából jutott.)

¹ GOMBÁNYÉ LÁBOS Olga: *Megjegyzések Milotai Nyilas István Agendájához*. (Kolozsvár 1962.) Könyv és Könyvtár 1977. 11. köt.

² Ld. *Magyar Könyvszemle* 1965. 133.

³ BORZSÁK István: *Aristoteles, Vergilius és társai*. Magyar Könyvszemle 1964. 47—50; vö. Uő., *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960, 272 skk. 1.

⁴ Jelzete: Vet. 25/22.

⁵ H. GERSTINGER: *Die Briefe des Joh. Sambucus*. Wien 1968, 135.; vö. ERNUSZT, Johanna: *Die ungarischen Beziehungen des H. Blotius*. Bp. 1943, 24.

⁶ Vö. VERESS Endre: *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium*. I. Bp. 1915, 77 skk., 208. és 211.

⁷ Veress Endre idézett munkájában (78.1.) Verancsics Faustus és Joó János padovai tartózkodását 1569—1575-re teszi. Verancsics Antal leveleinek tanúsága szerint azonban Joó János 1569-től legfeljebb csak 1571 vagy 1572-ig tartózkodhatott folyamatosan Padovában, azután Listhius környezetében tevékenykedett; Verancsics A. 1572. XI. 21-én kelt levelében már arra inti böles tanácsokkal Joó Jánost, hogy elégedjen meg a győri püspök mellett kapott állásával és ne akarjon máris bizalmas bécsi beosztásba jutni.

⁸ Vö. KLANICZAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és poétikája*. ItK 1971. 24 skk. 1.

⁹ VERANCICS Antal: ÖM X. 19. (1569. nov.) Persze egy korábbi Verancsics-levélből (IX. 282, 1569. jun.) az is kiderül, hogy Joinus neveltje inkább a divatos zenével foglalkozott, amit az érsek érthetőleg nem nagy lelkesedéssel fogadott, mert még majd azt mondják unokaöccséről itthon a költséges tanulmányút után: „*Scythia Patavium, Scythia Patavio*” (barbár szkitaként ment Padovába, úgy is tért vissza).

¹⁰ VERANCICS A.: ÖM X. 31. Megjegyezzük, hogy a Verancsics-levelezés indexében két adat hibásan van a X. kötethez vonva; helyesen: XI. 150 és 175. Megjegyezzük továbbá, hogy Verancsics irományainak kiadója a latin *Joinus* nevet következetesen *Jovius*-nak olvasta.

A *Könyvszemle* fentebb idézett cikkében a szerző részletesen foglalkozott Urs Grafnak azzal a címlapkeret-kompozíciójával, amelyen a mester a középkori Vergilius-legendák változatait tette a főhelyre a szerelem okozta elvakultság hol sajnálatra, hol nevetségre méltó áldozatainak galériájában: a bibliai Dávid, a legszebbnek Venust ítélő Paris, valamint Pyramus és Thisbe társaságában. A címlap feldolgozója Aristoteles utókorának hasonló mozzanataira¹¹ utalva megjegyzi, hogy a nagy filozófus

„*lóvátételének* számtalan változatban megírt és ábrázolt története . . . nehezen fér össze a Stagirita nagyságával, de azzal az istenes környezettel is, ahol képzőművészeti ábrázolásai sóbálvánnyá mereszthetik a gyanútlanul ájtatoskodó szemlélőt.” Hogy szerepelhet a „legbölcsebb pogány” vagy majdnem keresztény szentnek tisztelt Vergilius ilyen kínos helyzetben, emberi méltóságából ennyire kiforgatva? „Elrettentő példa gyanánt . . . , a középkori egyház moralizáló hajlandósága folytán-e vagy a kényszerű moralizálás takarója alól előmerészkedő szabadabb szellem megnyilatkozásaként?”

Ennek a meglehetősen pajzán hagyománynak a corpusát mi sem akarjuk összehordani. Éppen csak személyes élményeinkkel hitelesítjük a fenti kérdésekben megfogalmazódó kételyt és zavart: hogy kerülhetett Aristoteles „gáláns” kalandja például a lausanne-i székesegyház XIII. századi stallumainak faragványai közé? Amint utánanézésünk eredményeképpen kiderült, az itteni ábrázolás nálunk illetékesebbeknek is feltűnt: a művészeti történeti szakirodalom csak úgy számon tartja, mint a baseli Münster hasonló emlékeit.

Emile Mâle klasszikus könyvében — *L'art religieux du XIIIe siècle*¹² — az ókor szerepét is vizsgálja a középkor művészetében. Az e szempontból liberálisabb bizánci művészettel ellentétben Nyugaton az ókor nagyjai csak elvéve tűnnek fel az egyházi ábrázolások között: „Kain leszármazottainak nincs helyük isten országában.” A chartres-i katedrálisban ott találjuk ugyan Cicerót a retorika, Aristotelest a logika, Pythagorast az aritmetika és Ptolemaioszt az asztronómia képviselőjeként, de máshol alig, vagy ha igen, „dans quelle attitude!”¹³ Mâle itt tárgyalja a négykézlábra kényzserített Aristoteles és a légyottra hívott, de csúffátott Vergilius ábrázolásait, e groteszk történetek forrásait és franciaországi előfordulásait. Közli a lyoni Aristoteles — Campaspe-faragvány képét, a 337.1. jegyzetben pedig felsorolja a hasonló ábrázolásokat Rouenből, a caen-i St. Pierre-ből és Lausanne-ból.¹⁴

Nagyjából ugyanezt ismétli meg „*Virgile dans l'art du Moyen Âge français*” c. tanulmányában is.¹⁵ Rendkívül tanulságos a történetíró Philippe de Commines (megh. 1511) sír-emlékének itt¹⁶ olvasható ismertetése: ezen együtt szerepel minden csábító nőszemély, Éva anyánk csakúgy, mint a Héraklész máglyára juttató Déianeira, az Orpheus az alvilágba is maga után vonzó Eurydiké, és természetesen Aristoteles Campaspéja (máshol: Phyllis), meg a Vergiliust megszágyonító római királykisasszony. Ezt a még középkori kuriózumkeresést kielégíthette a síremléki ábrázolás moralizáló „megoldása”, a világi esendőség elgondolkasztató példái fölött a szűziességet jelképező unikornis, — de néhány évtized múlva a Pléiade költői már rájönnek, hogy Vergilius „varázstudományát” nem az efféle kalandos kitalálásokban, hanem költészetének hatásában tapasztalhatjuk meg.¹⁷

¹¹ Vö. pl. BORNEMISZA Péter: *Post.* IV. 535: „Az nagy böles Aristotelesről írják az kép-írók, hogy felesége az hátán ült és vesszővel verte.” Tanítványa, Balassi Bálint is ezt kérdegyik versében (ÖM 35):

„Aristotelesnek mit használt böles esze,
Hogy szép felesége ötlet megnyergelte?”

¹² Paris 1925; 8. kiad. 1948, 335 skk. 1.

¹³ I. m. 337.

¹⁴ Vö. A. RAMÉ: *Notes d'un voyage en Suisse.* Annales archéol. 16 (Paris 1856) 56.

¹⁵ *Studi Medievali* 5 (1932) 325 skk. 1.

¹⁶ I. m. 329. sk. 1.

¹⁷ Mâle, 331,

Mále adatait hasznosította K. Künstle is.¹⁸ Összefoglalása azért tanulságos, mert rokon témaként a megszokott ábrázolásokkal együtt említi az Urs Graf-kompozícióban szereplő Pyramus és Thisbe történetét is. Ugyancsak Künstle az, aki ebben az összefüggésben számon tartja a baseli Münster fentebb érintett ábrázolásait.¹⁹

A *Könyvszemlében*²⁰ közölt Urs Graf-címlap *eredetijét* annak idején Ed. His ismertette.²¹ Ebből a leírásból kiderül, hogy a kompozíció felső részén, a kagylószerű boltíven kapaszkodó angyalkák egy üresen hagyott címerpajzsot tartanak, amelynek szerepét és jelentését több más, ugyanezzel a címlappal díszített kiadvány (pl. *Annotationes Iacobi Lopidis Stunicae contra D. Erasmum Roterodumum in defensionem tralationis Novi Testamenti*² Paris 1522; *Q. Asconii Pediani in orationes M. T. Ciceronis enarrationes*, Paris 1520.) nyilván mutatja. Ezeken ti. a címerpajzs nem üres, hanem Basel város címerével (a kampós pásztorbottal: „Basler Stab”) van kitöltve, és így az olvasó máris tudhatta, hogy a Párizsban („sub scuto Basiliensi”, vagyis „a baseli címer alatt”) működő, de tulajdonképpen baseli Conrad Resch nyomdatermékével van dolga. Urs Graf eredetileg *ennek* a kiadónak készítette a különféle könyvek címlapjául felhasználható keret-metszetet, amelynek levonata egyébként a baseli Kupferstichkabinettben is megvan (Schachtel rot, 33).²²

A kiindulásul szolgáló Bornemisza-monográfia szerzője²³ a Vergilius-legenda legmodernebb feldolgozásaként Richard Strauss „*Euersnot*” c. operáját (1901) említi. Talán nem árt, ha egy antik nagysághoz fűződő középkori hagyomány modern felhasználását közelebbről szemügyre vesszük.

Az opera szöveggönyvének írója, Ernst von Wolzogen, a híres berlini „Überbrettl” megalkotója, a főszereplő *Kunrad* különös alakjában tulajdonképpen Wagner zenei forradalmát akarta megjeleníteni, ill. a müncheni sörivő polgárok értetlen közönyét figurázta ki. („Wo man in schäumenden Krügen ertränkt die zögernde Zeit”, vagy pl.: „Sein *Wagen* kam allzu *gewagt* Euch vor, da triebt Ihr den *Wagner* aus dem Tor” — csupa szójáték a zenészerző merészen száguldó „fogatával” és Wagner — tulajdonképpen „kocsis” — nevével.) Az obskurus anyagra R. Strauss egy régi németalföldi mesegyűjteményben (Niederländisches Sagenbuch, 1843) bukkant; fantáziát látott benne és ő kérte meg Wolzogen-t a szöveggönyv megírására, eleve azzal a szándékkal, amit később sem titkolt, sőt a drezdai bemutató (1901. november 21.) karmesterének kifejezetten meg is írta, hogy az opera „burleszk, szemtelen és kihívó elemeit” erősen hangsúlyozza, ne enyhítsen rajta semmit: „Legalább kiosztottunk a filiszter hadnak néhány vaskos . . . gorombaságot!”²⁴

¹⁸ *Ikographie der christl. Kunst*. I. Freiburg i. Br. 1928, 177 skk. 1.

¹⁹ I. m. 179.

²⁰ I. h.

²¹ Ed. His, *Beschreibendes Verzeichnis des Werks von Urs Graf*. Jahrb. für Kunstwissenschaft 6 (1873) 182.

²² Vö. H. KOEGNER: *Hundert Tafeln aus dem Gesamtwerk des Urs. Graf*. Basel 1947. 93 J. W. SPARGO: *Virgil: the necromancer. Studies in Virgilian legends*. Cambridge Massach. 1934. 263. és 432. 32. j. Ugyanitt (a 266. lap után) látható a szóban forgó Urs Graf-keret, ez alkalommal egy *Vergilius*-kiadás élén: P. Verg. Maronis Aeneis cum eruditissimis Servii Honorati commentarijs. Jehan Petit, Paris 1529.

²³ I. m. 279. 3. j.

²⁴ Vö. M. STEINITZER: *R. Strauss*. Berlin 1922. 171.; J. Gregor: *R. Strauss, der Meister der Oper*. München 1939. 73 skk. 1.; a hazai irodalomból FÁBIÁN Imre: *R. Strauss*. Bp. 1962. 149 skk. 1. Fábíán a zenészerző emlékezéseiből idézi: „Kezembe került egy régi flamand monda. . . Bosszú kedves szülővárosom, azaz München ellen, ahonnan harminc évvel ezelőtt a nagy I. Richard, most pedig a kis III. Richard — mert második nincs, mondta egyszer Bülow —, oly kevés öröndetes emlékekkel távozott.” Fábíán a tűzgyújtás ősi — és korántsem németalföldi találmányú — motívumát mindenesetre az avatatlanok számára érthetetlen prűdériával ismerteti: „Nem is gyújtotta meg addig (ti. Kunrad a kioltott tüzeket), amíg a lány meg nem bánta tettét.”

A nagyközönségnek obskurus anyagot azonban sem a sok, még obskurusabb szövegbeli célzás, sem Strauss páratlan zenei invenciója²⁵ nem tudta tartós sikerű operává formálni. A mondabeli királykisasszonyból a „mesés hajdankor” müncheni polgármesterének leánya (Diemut) lett; az húzza fel a szobájába Kunradot *félíg* a kosárba.²⁶ Wolzogen Kunradja, azonban nem szegényül meg, mint a középkori monda Vergiliusa, hanem ő szegényíti meg a kosárból tartott feddő prédikációjával (Gregor: „Kapuzinerpredigt”) a bábész münchenieket, akik mesterét, Reichartot (azaz Richard Wagnert) is csak keserítették közönyükkel. A Mester varázstudományához folyamodik hát, és büntetésül az egész városban ki-alszik a tűz. A drámai kifejlést sem a kényes leányzó oly sokszor ábrázolt nyilvános megcsúfolása hozza,²⁷ hanem a két szerelmes egymásra találása: Kunrad a furcsa prédikáció után egy ugrással Diemut erkélyén terem, és az ifjú pár „Liebes- und Feuersnot”-jának enyhültével kigyúlnak a tüzek, visszatér a fény: „All Warme quillt vom Weibe, all Licht von Liebe stammt.”

A téma legújabb variációját pedig F. Fellini leleményének köszönjük. Petronius Satiriconjának filmfeldolgozásában (1969) Nero korának reménytelenül romlott valóságát jelenítette meg, hogy sajátos művészi eszközeivel a modern kor intellektuális és erkölcsi valóságát tükrözze. Fellini nem éri be Petronius csavargóregényének ritkán derűs, annál gyakrabban az emberi elaljasodást elénktráó jeleneivel: a nehezen követhető szimbolikus képsorok közt Vergilius groteszk felvonatása és az elementáris hatású tűzgyújtás is felvillan.²⁸

A tárgyalt régi könyv címlapábrázolásának feldolgozásához kapcsolódva személyes élményeinkkel is igyekeztünk gazdagítani, ill. hitelesíteni az Urs Graf-keretkompozíció egyes motívumainak előzményeiről, összefüggéseiről és későbbi — egészen modern — fejleményeiről kirajzolódó képet. A messzire vezető utalásoknál közelebről érint bennünket az a könyv- és magyar irodalomtörténeti szempontból sem egészen közömbös apróság, hogy XVI. századi arisztotelizmusunknak egy eddig ismeretlen dokumentuma, egy latin *Organon*-parafrázis Padovában szerzett és az ottani magyaroktól forgatott példánya előkerült. A könyv hajdani tulajdonosát, Joinus-Joó Jánost, a Nicasius Ellebodus nevével jelölhető humanista kör tagjaként tarthatjuk számon. A dolgozatunkban ismertetett adalékok Nicasius Ellebodusnak Klaniczay Tibortól feltárt tevékenységét is kiegészítik, XVI. századi irodalmunk kutatóit pedig további feladatokra emlékeztetik.

GOMBÁNÉ LÁBOS OLGA

II. Apafi Mihályné Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke. II. Apafi Mihály, az utolsó erdélyi fejedelem és felesége, Bethlen Kata életművének irodalomtörténeti értékeléséhez eddig két értékes forrás állt rendelkezésünkre.

Thallóczy Lajos 1881-ben közölte I. Apafi Mihály könyvtárát.¹ A 165 tételből álló jegyzékben több olyan kötet is szerepel, mely már az öreg fejedelem halála, 1690 után jelent meg, így joggal tekinthetjük ezt a könyvtárat a fiatal fejedelmi „íróházaspár” könyvtárának is.²

²⁵ Vö. STEINITZER: *I. m.* 171.: „Die Musik blüht und glüht” (a végén fellángoló tűzről); „was mit dem einfachen *Flammenmotiv* . . . erreicht wird, ist unbeschreiblich.”

²⁶ Vö. a Bornemissza-monográfiai 283. lapján közölt egylapos ósnyomtatvány metszet-ábrázolásával és a csúfolódó vers refrénjével: „. . . Kunrade, der Schreiber im Korb.”

²⁷ Gregor az előzményeket nem ismeri, így megbocsátható, hogy a „nagyszerű” jelenet az id. Breughelre, nem Urs Grafra vagy másra emlékezteti: *I. m.* 73.

²⁸ Nemeskürty István *Fellini*-könyvében (Bp. 1974. 154.) csak a Petroniusból (Sat 134,8) vett Oenothea alakjáról ír néhány szót.

¹ THALLÓCZY Lajos: *Apafi Mihály könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1881. 121—134.

² Lásd a 74., 117., 118., 124., 146. és a 156. tételeket.

Jakab Elek a *Századokban* ismertette Bethlen Kata hagyatékát,³ ebben 31 kötet könyv is szerepel.

Újabbban Jankovics József hívta fel a figyelmünket egy eddig ismeretlen könyvjegyzékre, mely tovább gazdagíthatja egyébként hiányos, hézagos ismereteinket Bethlen Kata és Apafi Mihály bécsi életéről. A *Specificatio Librorum* című jegyzékkel egyidejűleg ugyaninnen előkerült egy másik jegyzék is. Ez Bethlen Kata képeinek leírását tartalmazza német nyelven. A listán szereplő képeket a fejedelemszöny rendelésére festették, és később a jegyzéket készítettő Bánffy Mária⁵ kereteztette be azokat.⁶ A képek témája egészen változatos: bibliai tárgyúakat — Noé bárkája, Káin és Ábel, Jákob az angyallal —, rokokó pázsztor- és parasztidilleket, tájképeket egyaránt találhatunk a Mátyás királyt vagy akár Bethlen Kata rokonait ábrázoló festmények mellett. Így egészülhet ki képzeletünkben a kárntnerstrassei palota berendezése, az ezüst szarvassal díszített óra felett függhetett akár a szarvast, akár a vadászt ábrázoló kép, s a kutya alakú óra óránként „megugathatta” falon vadászó társát.⁷

A könyvjegyzék közvetlenül a fejedelemszöny halála után, 1725. január 5-én készült Bécsben, s feltehetően azokat a könyveket tartalmazza, melyek Bethlen Kata keze ügyében voltak, amelyeket leggyakrabban forgatott. Az egyes kötetek meghatározása és azonosítása elsősorban azért volt fontos, hogy felderíthessük az íróként eddig kevésbé ismert és méltatott fejedelemszöny *Bujdosásnak emlékeztetője* című imádságoskönyvének forrásait.⁸

A jegyzék folio nagyságú dupla ív, az első lap két oldalán szerepel a könyvek felsorolása, a hátsó oldalon pedig a címzés található. A kézírások különbözősége azt mutatja, hogy a könyvlistát nem az aláíró Bánffy Mária készítette.

A jegyzék a következő:

Specificatio Librorum

1. Magyar Biblia in fol.
2. Lelki élet in 8°
3. Psalterium Hungaricum in 12^o¹⁰
4. Paraditsom Kertetske in 12^o¹¹

³ JAKAB Elek: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. Századok 1883. 668—684, 786—802, 857—866.

⁴ Országos Levéltár, Erd. Fisc. Lev. — F 234, 502. cs. XVII. szekrény, Fasc. 40. *Specificatio Librorum*.

⁵ Bánffy Mária több szálon is rokona II. Apafi Mihályné Bethlen Katának. Egyrészt apai nagyanyja (Bornemisza Kata) II. Apafi Mihály édesanyjának, Bornemisza Annának nővére, másrészt édesanyja — Bethlen Klára — Bethlen Kata nővére. (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzetrendi táblákkal*. Pest, 1857. I. 166. ill. II. 80.)

⁶ A jegyzék 1725. január 27-én készült.

⁷ Vö.: Kovács Sándor Iván: *Egy képzelt irodalomtörténetről a valóságos rendszerig*. Jelenkor 1976. 10. sz. 96. Kötetben: WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Bp. 1977. 24.

⁸ *Bujdosásnak emlékeztetője*. Lőcse, 1726. Egyetlen példánya: OSZK RE 669 — Az imádságoskönyvről lásd bővebben WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel — A magyar költészet rejtett értékei és furcsaságai*. XV. rész. Kortárs 1976. 6. sz. 944—948.; ill. Kovács Sándor Iván: I. m. 904—908. Kötetben: WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Bp. 1977. W. S.: 275—281. K. S. I.: 22—27.

⁹ Valószínűleg: CAMPEGIUS VITRINGA: *Lelki élet*, ford.: Bala Ferenc. Vö.: PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*, I. 377 — itt azonban a méret 12°

¹⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Psalterium Hungaricum*. Valószínűleg: Várad, 1648. RMK I. 817 (Az ilyen esetekben, amikor a könyv több ízben is megjelent, csak a legvalószínűbb: helyben és időben a legközelebbi kiadás RMK-számát jelöljük.)

¹¹ HUSZTI István: *Keresztényi jószágos tselekedetekkel teljes Paraditsom Kertetske*. Kolozsvár, 1698. RMK I. 1524. (Ez a könyv Thallóczy könyvjegyzékében a 74. tétel.)

5. Baratsagi dorgalas in 8^{o12}
6. Magyar Kronika in 4^{o13}
7. Soltarok Magyarazattja in 4°
8. Keresztény Seneca in 12^{o14}
9. Magyar Imadsagos Könyv in 12°
10. Halotti Predikacio in 8^{o15}
11. Vezer Csillaga in 12^{o16}
12. Kegjössegnek nagj titka in 8^{o17}
13. Franzia Biblia in 12°
14. Fejedelmi Lelek in 4^{o18}
15. Orbis Pictus in 8^{o19}
16. Magyar Imadsagos Könyv Sine tit. in 12°
17. Lelki Hodolás in 12^{o20}
18. Thomas Kempis in 24^{o21}
19. Magj. Imads. Konyv Sine tit. in 28°
20. 12. Liliom in 12^{o22}
21. Ennéhány szép Soltarok in 24°
22. Lelki Flastrom²³
23. Utmutatasa az igaz Keresztenysegre in 12^{o24}
24. Soltaros Konyv in 28°
25. Mennyei Tarhaz Kultsa in 12^{o25}
26. 7. Napi Utitars in 12^{o26}
27. Magyar Imadsag in 12°
28. Keskeny Ut in 12^{o27}
29. 12. Elmelkedések in 12^{o28}
30. Gyogjito Balsamom in 24^{o29}
31. Ahitatos Imadsagok in 24°
32. Ahitatos Imadsagok in 24°
33. Balassa in 28^{o30}
34. Soltarok Magyarazattja in 12°

¹² CZEGLÉDI István: *Baratsaghi Dorgalas*. Kassa, 1663. RMK I. 1002

¹³ Valószínűleg: PETHŐ Gergely: *A Magyar Krónikának veleje*. Bécs, 1702. RMK I. 1645

¹⁴ KÉRI Sámuel: *Kereszttyen Seneca*. Bécs, 1654. RMK I. 882

¹⁵ Valószínűleg: BÁTHORY Mihály: *Halotti Predikacio*. Debrecen, 1664. RMK I. 1011

¹⁶ SZÖNYI NAGY István: *Kegyes lélek' vezér csillaga*. Valószínűleg: Debrecen, 1681. RMK I. 1257

¹⁷ HEGYESI István: *Kegyessegnek Nagy Tiika*. Kolozsvár, 1686. RMK I. 1352 (Thallóczy könyvjegyzékében ez a 60. tétel.)

¹⁸ TELEKI Mihály: *Fejedelmi Lelek*. Kolozsvár, 1689. RMK I. 1373

¹⁹ COMENIUS Jo. Amos: *Orbis Pictus*. Nem eldönthető, hogy melyik kiadása. (Thallóczy könyvjegyzékében ugyanez a könyv az 5., 33., 34. tételekben)

²⁰ RÁDAY Pál: *Lelki Hódulás*. Debrecen, 1715.

²¹ JAKAB Elek jegyzékében a 15. tétel: *Thomas Kempis* című német könyv.

²² PETRÓCZI Kata Sidonia: *A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom*. Kolozsvár, 1705. RMK I. 1704

²³ KABAI Bodor Gellért: *Lelki Flastrom*. Debrecen, 1677. RMK I. 1208

²⁴ VÁSONYI Márton: Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyü de Fundamentomos Ut mutatása az igaz kereszténységre. Halle, 1711. RMK I. 1783

²⁵ NÉMETHI Mihály: *Mennyei Tárház Kultsa*. Valószínűleg: Kolozsvár, 1676. RMK I. 1194. (A kötet Bornemisza Annának van ajánlva. Jakab Elek jegyzékében ez a könyv a 15. tétel JAKAB Elek: *I. m.* 798.)

²⁶ KÚN István: *Hét napi Uti-Tars*. Kolozsvár, 1677. RMK I. 1214

²⁷ PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny Ut*. Valószínűleg: Kolozsvár, 1671. RMK I. 1116

²⁸ DEBRECZENI Péter: *12 Idvoesseg Elmelkedések*. Nem kideríthető, hogy melyik kiadás.

²⁹ SZOKOLYAI István: *Sérelmes Lelkeket gyógyító Balsamom*. Patakon, 1669. RMK I. 1097

³⁰ BALASSI—RIMAY istenes énekeinek egyik kiadása. Vö.: „1758-ban a szlavóniai Rét-falu református lelkésze, Dömény József írja, hogy ifjúkorában a rétfalvi iskolamesterek »nem csak a soltárokat, Dicséreteket és Hymnusokat, de a Balassát is tudták könyv nélkül. . . « *A Balassa* itt a Balassi—Rimay-féle istenes énekek gyűjteményét jelenti.” (KLÁNYI TIBOR: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 426.)

35. Arany Temjenező in 24³¹

36. Imádságos Konyvetske in 24°

37. Iffiu Groff Gyulaj Ferencz Vrm Contraféja³²

Az fellyeb Specificalt könyveket kezemhez vöttem. Datum Viennae die 5 Január 1725
G. Bánffi Mária³³

A hátoldalon található címzés a következő:

Specification, deren bey Händen der Frauen Gräfin Giulain befindlich fürstlich Apaffy Büchern.

A jegyzékbe foglalt könyvek olyan gazdag műveltséganyagot tartalmaznak, amelyre az imádságszerző fejedelmi párnak akár a kegyesség mindennapi gyakorlásában, akár az írói munkában szüksége lehetett. A gyűjteményben megtalálható a kor magyar nyelvű pietista irodalmának legjava. Az Arndtból és Franckéból fordított művek mellett Bethlen Kata könyvespolcán ott állt Ráday Pál *Lelki hódulása*, Kéri Sámuel *Keresztény Senecája* és más egyéb kegyességi írások azon rendben, „melyekben amaz aranyra és Cédrusra méltó könyvecske, a mi megváltó Krisztusunk követéséről, Kempis Tamástól íratott”.³⁴

Husztí István, a fejedelemasszony háziórvosa, *Paraditsom Kertetskéjét* Bethlen Kata személyes kérésére fordította le magyarra. Az *Elöljáró beszédet* hosszú, közvetlen hangú ajánlólevél előzi meg, melyben Arndt nézeteitől függetlenül fejtette ki gondolatait a gyakorlati vallásosság lényegéről, a hit megújult tartalmáról: „Ha pedig valaki közel akar Istenhez lenni, az igaz megtérés és az Isten képének bennünk újjáol való felállításával kell megfenn... így léssen a belső ember a könyörgés által hatalmas és erős”.³⁵

A pietizmus irányzata — amelyben Thomas Mann-nal szólva „a jámbor érzület, a bensőséges mennyei öröm lázadt fel a megkövült ortodoxia ellen”³⁶ — Halléből indult ki, nálunk különösen Erdélyben vált széles körben ismertté. A vallásnak ez az új formája különösen közel állt a bécsi száműzetésben magányosan élő fejedelmi párhoz. Pazarló és léha nagyvilági életüknek csak látszólag mond ellent a meghitt imádságok közé való menekülés, pszichológiailag annál hitelesebbnek tűnik a befeléfordulásnak, a lelkiismeretfurdalásnak és önvizsgálatnak ez a módja. Bethlen Kata imádságoskönyvének írásakor gyakran forgatta a jegyzékbe foglalt könyveket, az ezekből merített sablonokon és konvencionális formulákon azonban átszillognak a fejedelemasszony ellentmondásos személyiségének jellegzetes vonásai. Ezek felkutatása — a források ismeretében — az irodalomtudomány feladata.

SZÉKELY JÚLIA ANNA

³¹ KANISAI PÁLFI János: *Arany Temjenező*. Pápa, 1632. RMK I. 625

³² A *contrafé* megegyezik a francia *contrefait* alakkal, mely Eckhardt Sándor francia szótára szerint *hamisítottat, utánzottat* jelent. A szó — eredeti, franciás helyesírással — előfordul a már említett német képjegyzékben is: „Meiner Schwester der gräffin Susanna Banffii *contrefait*”. Ebben a szövegkörnyezetben feltételezhetően *arc képmás* jelentéssel fordul elő. A *Bethlen Miklós önéletrajzához csatolt* szöszedetben (*Bethlen Miklós önéletrajza*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH Éva Bp. 1955. II. 395.) a következő értelmezése található: uralkodó arc képmével ellátott érem. Elképzelhető, hogy ennek a jelentésnek a kialakulásában is szerepe van az *arc képmás* értelmezésnek, hiszen ezt az érmet a király arc képe különbözteti meg a többitől. Ha mindezt elfogadjuk, akkor ez a 37. tétel jelentheti azt, hogy Gyulai Ferenc képmása került a könyvjegyzék végére. Persze még más értelmezése is elképzelhető, erre azonban most térhetünk ki.

³³ Gyulai Ferenc egyébként Bánffi Mária férje. (Nagy Iván: *I. m. IV. 487*) Gyulai Ferenc maga is próbálkozott tollforgatással. 1685-ben írta *Gyulai Ferencnek Karafával való discursusát*. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és művei*. IV. 138.) Bánffi Mária kéziratos naplót hagyott hátra. (u. o.)

³⁴ KÉRI Sámuel: *Keresztényen Seneca*. Bécs, 1654. Elöljáró Beszéd.

³⁵ HUSZTI István: *Keresztényi jószágos tselekedetekkel teljes Paraditsom Kertetske*. Kolozsvár, 1698. Ajánló levél.

³⁶ THOMAS MANN: *Doktor Faustus*. Ford.: Szöllősy Klára. Budapest, 1967. 111.

Specifikatio Librorum.

- 1 Magyar Biblia in fol.
- 2 Lelli Cset in 8°
- 3 Psalterium Hungaricum in 12°
- 4 Paradisom Kertese in 12
- 5 Barabási dorgelatom in 8
- 6 Magyar Kronika in 4
- 7 Soltarok Magyarasáttja in 4
- 8 Kertestény vendia in 12.
- 9 Magyar Imadagot Könyv in 12°
- 10 Kallók Prédikái in 8.
- 11 Veder Willaga in 12.
12. Kőj-segűd nagytitka in 8.
13. Francia Biblia in 12.
- 14 Fejedelm Lelch in 4
15. Olbi Lich in 8°
- 16 Magyar Imadagot Könyv in tit. in 12.
- 17 Lelli Kódolcs in 12.
- 18 Bonaf Kempfi in 4.
19. Magi Imad. Könyv in tit. in 18.
20. 22. Lich in 12.
21. Enchiridion Sep Soltarok in 24°
22. Lelli Titstrom
23. Utmutatasa az igaz Keresztenségre 12.
24. Soltarok Könyv in 18.
25. Magyar Tarka Kultya in 12.
26. 7. napi Utitars in 12.
27. Magyar Imadag in 12.
28. Kertény Ut in 12.
29. 12. Elmehedych in 12.

30. Grogito Balanom n 24.

31. Abitator Inadragoh n 24.

32. Abitator Inadragoh n 24.

33. Balappa n 28.

34. Solkuroh Majjasaattja n 12.

35. Arany Tenjereto n 24.

36. Inadragoh Kongvetha n 24.

37. Offi Proff Pyulij Gexend Vam Contrafjan.

~~38.~~ ~~Offi~~ ~~Proff~~ ~~Pyulij~~ ~~Gexend~~ ~~Vam~~ ~~Contrafjan~~.
Dau Viemil die 5 Januar 1725

G. Bänffimättäp

A klasszicizmus viasszaszorulása és utóvédharca — a Felső Magyar Országi Minerva.

Az 1810-es évek végén — 1820-as évek elején Pest irodalmi központtá emelkedéséről nemcsak a *Tudományos Gyűjtemény* megindulása tanúskodik, hanem 1819-től kezdődően Kisfaludy Károly színműveinek átütő sikere is, majd nagy jelentőségű irodalmi zsebkönyvünk, az *Aurora* létrejötte, azon belül pedig az ifjú romantikus nemzedék csoporttá szerveződése. Mindez kiváltotta Kazinczy, az addigi irodalmi vezér rosszallását: e jelenségek ugyanis együttjártak irányító szerepének elvesztésével s az általa hirdetett klasszicista elvek fokozatos elhalványulásával. Baráti köre — Dessewffy József, Kis János, Guzmics Izidor és mások — nézeteiben már csak azért is osztoztak, mivel műveik elavultsága, közepszerűsége miatt a Pesten szerkesztett új vállalkozásokból mindinkább kiszorultak.

Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*nyel szemben kezdettől fogva ellenérzésekkel viseltetett. Az *Aurorát* ugyan eleinte támogatta, de a húszas évek közepén egyre jobban elhidegült annak a nemzeti múltat felidéző romantikus irányától. Egy véleményen volt mind-ebben egyik legközelebbi barátjával, Dessewffy József gróffal, aki egyik, 1818. február 13-án kelt levelében ugyancsak dohogva állapította meg: „... A Tudományos Gyűjtemény nagyon német kaptára kezd verődni”.¹ Dessewffy az *Aurorától* szintűgy idegenkedett: a romantikus művek őt is taszították.

Széphalom és környezete számára a húszas évek közepére világhossá vált: ha szembe akar- nak fordulni Pesttel és a Pest közvetítette új szellemű irodalommal, akkor önálló orgá-numra van szükségük. Nem tudjuk, kiből ötlött fel először az időben harmadik kassai fo- lyóirat, a *Felső Magyar Országi Minerva* eszméje, de az bizonyos, hogy 1824 januárjában Kazinczy már két levélben is biztatta Dessewffy titkárát, Dulházy Mihályt, hogy ne tánto- rodjék el egy folyóirat indításának gondolatától.² Kapóra jött, hogy Kassán már 1786 óta nyomda működött: az Ellinger-féle, amelynek vezetője, Ellinger István hajlandónak mutatkozott a vállalkozás megjelentetésére. A nyomdász-kiadó kérelmét Kassa város magisztrátusa 1824. augusztus 25-én terjesztette fel pártolólag a helytartótanács-hoz, s szeptember 21-én született meg az engedély, azzal a kikötéssel, hogy a lap teljesen politika- mentes legyen.³

Az új folyóirat szellemi irányítója és mecénása, Dessewffy József gróf megtestesítője volt a hazai vezető rétegek ellentmondásosságának, kétarcúságának. Ifjúságától kezdve a politikában éppúgy folyvást ingadozott a társadalmi reform és a fennállóhoz ragaszkodás póluspárja közt, mint az irodalomban is összeegyeztetni kívánta romantika és klassziciz- mus ellentétességét.⁴ Előharcosa volt például a magyar nyelv jogainak, de beszédeit, sőt naplóját latinul írta. Az első közt szállt síkra a liberalizmus eszméiért, a szabadkereske- delemért és a sajtószabadságért, de élete végén épp a reform irányadóival, Széchenyivel, majd Bajzával keveredett meddő vitába. A kor politikusai közül egyike azoknak, akik a nemzeten már nemcsak a nemesi *natio*-t értik, folyóiratát azonban az arisztokrácia támo- gatásával (és támogatására!) tartja fenn. Méltánylója Anglia szellemi és anyagi fejlődésé- nek, de élete végéig nem képes szakítani a rendi nacionalizmus beidegzettségével. A Habsburg-abszolutizmus és mindenfajta despotizmus elszánt ellenfele, abból azonban semmi sem szűrődik le folyóiratában. Egyike az eredetiség-elv hazai úttörőinek, de gya-

¹ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp. 1887. 140—141.

² KAZINCZY Ferenc: *Levelezése*. Bp. 1909. XIX. k. 18., 27.

³ SASHEGYI Oszkár: *A Felső Magyarországi Minerva történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1941. 374—380.; BELEZNAY M. Cecília: *A Felső Magyarországi Minerva*, Bp. [1942.]

⁴ Gróf Dessewffy József *önéletrajza*. ItK 1891. 472—480.; TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd gróf Dessewffy József felett. Irodalmi beszédei*. Pest 1872. I. k. 85—89.; Gr. DESSEWFFY József: *Munkái. III. k. Levelek*. Bp. 1888.; FERENCZY József: *Gróf Dessewffy József élet- rajza*. Bp. 1897.; MADAY Attila: *Gróf Dessewffy József angol irodalmi műveltsége*. Debrecen 1941.; FENYŐ István: *Az irodalom respublikájért*. Bp. 1976. 47—49.

korlásából lehetőleg kiiktatná a szubjektivitást és a meditációt, s a fordításokat részesíti előnyben. Egész nemzethez egyszerre szóló irodalmat akar, ehhez azonban az antikvitás kultuszát hívja segítségül. Szükségesnek ítéli a kritikát, de bírálataiért Kölcsényt is kárhoztatja, s a műfajnak vállalkozásában egyre alárendeltebb szerepet szán.

Az eddigiekhez hozzá kell tennünk: a húszas évek második felében Dessewffynek már mindinkább a negatívabb vonásai jutottak előtérbe. Abban az 1824. november 15-én kelt előfizetési felhívásban is, amelyet Dulházy és Ellinger írtak alá (Dessewffy névlegesen nem vállalta a szerkesztést), s az írókhoz ugyanekkor szétküldött körlevélben a fejlődést lehetőleg mérsékelni kívánó törekvése szólal meg.⁵ Szelídséget, jámborságot ígér, a „csatapiac” kerülését (oldaldvágás az antikritikákat, pennacsatákat bőven közlő *Tudományos Gyűjteményre!*), a bölcsesség mértékletességét, az olvasóhoz simulást, a „magos ég középtájai”-t, a többséghez alkalmazkodást. Hangsúlyozza, hogy törekedni fognak az ép ízlés megőrzésére, a könnyen érthető előadásra, a kímélésekre, az akár elavult, akár nagyon újító írásmódok elkerülésére. Kimondatlanul is aligha kétséges, hogy az *Aurora* ellenében.

A vállalkozás kezdetben sokat köszönhetett Kazinczy közreműködésének. Megjelenés előtt elolvasta az első füzetet, mozgósította barátait a folyóirat támogatására, folyamatosan adott kéziratokat, s nem fukarkodott a bírálatnál sem.⁶ Erőteljesen kifogásolta például a lap negyedrést, „monstruózus” formáját, valamint hosszú és semmitmondó címét (amely egyébként csak a feudális partikularizmus erősítésére volt alkalmas a polgári nemzetté válás tendenciáival szemben), s helyette a még klasszicistább *Amalthéa* nevet javasolta. Dessewffy védekezett, a felelősséget Ellingerre hárította, de az ormótlan név és forma maradt.

1825 áprilisának közepén jelent meg a *Felső Magyar Országi Minerva* első füzete, azaz első negyedévi száma. Címlapja igazolásul szolgált a külső kiállítását eleve kárhoztatóknak: maga Dessewffy is elismerte, hogy a közepén látható múzsa klasszicista ideálképe bizony időtlenre sikerült.⁷ Alatta ugyancsak antikvitást idéző jelige olvasható, az átalakított horatiusi mottó: „Opto tibi vultum multa et praeclara minantis”; a címlap hátoldalára viszont — Dessewffyre jellemző ellenpontként — Kisfaludy Károly *Mohácsából* vett sor került: „Él Magyar, áll Buda még!” Az olvasó kezdetben nemcsak az irányzatok közt nem ismerte ki magát — nehézkes volt a folyóirat belső tagolódása is. Negyedévente jelent meg 7—8 ív terjedelmű füzetekben, de a szerkesztő e negyedévi számokat — versenyzendő a *Tudományos Gyűjteménnyel* — hónapokra, azaz három-három részre osztotta, s ezáltal eleve körülményessé tette belső szerkezetét. Igen nagy alakjával, rendkívül széles tükörrel nyomott fekete betűivel, véget alig érő soraival pedig az akkori lapviszonyok közt is kellemetlen esztétikai hatást keltett a folyóirat, s ehhez járult a közlemények osztályozatlan zsúfolódása: az egyes írásokat egymástól pusztán számokkal különítette el, rovatok nem voltak, a legkülönbözőbb tárgykörű és műfajú közlemények válogatás, csoportosítás, elvi szerkesztés nélkül következtek egymás után. Sőt, a folyóirat oldalszámozása az egyes évfolyamok végén nem fejeződött be, hanem esztendőkönn át folytatódott — még áttekinthetlenebbé téve a lapot.

Szerkesztői újságnak szánták, hogy a negyedévi füzetek előtt egy-egy egész oldalas képet is közöltek, rendszerint annak a feudális közéleti tekintélynek (érsek, nádor, aranygyapjas vitéz stb.) képmását, akinek hozsannázó életrajzával vezették be a számot. Az arisztokráciára való orientálódást jelezte egyébként az előfizetők megoszlása is: az induló évfolyam 403 előfizetője között nagyon sok a főrend, jelentős számú a császári és királyi kama-

⁵ Előfizetési felhívás a Felső Magyar Országi Minervára. MTA Kézirattár. Batsányi János hagyatéka. Tört. 4° 49. sz.; A Felső Magyar Országi Minerva irányítóinak nyomtatott körlevele az írókhoz. Uo.

⁶ KAZINCZY: I. m. XIX. k. 240., 242., 243., 249., 251—252., 257., 303., 307.

⁷ GRÓF DESSEWFFY József: *Munkái. III. k. Levelek.* Bp. 1888. 160.

rás, táblabíró, alispán — főleg a felvidéki megyékből. (Utóbb ez még fokozódott: 1828-ban a 278 előfizetéből 65 báró, gróf vagy herceg — az egyházi méltóságokon kívül!) Viszonylag kevés ezzel szemben az értelmiségi, azok is az idősebb évszázadokból (pl. Budai Ézsaiás, Cserey Farkas, Görög Demeter, Pánczél Dániel, Pápay Sámuel), a nevesebb pesti írók sorából csak Fáy András és Schedius Lajos fizetnek elő, a liberális törekvések vezető képviselői közül Széchenyi és Wesselényi (ebben azonban nyilván közrehatott, hogy mindkettejüket egy-egy ódával tisztelte meg a folyóirat).

Az induló folyóiratot Dessewffy József programeikbe vezeti be, mint címe is jelzi — *Előszó az arulni kezdő és a nagyon újítató írásmódról a magyar nyelvben* — kifejezetten az egyeztetés, a kiegyenlítés jegyében. Éppúgy elveti az ortológiát, mint a túlzott neológiát, — középútassága azonban akkor, amikor az ortológia már végleges vereséget szenvedett, az újítás pedig az irodalmi orgánumok természetes gyakorlatává vált, csupán látszólagos: a lényeget illetően a konzervatív törekvések képviselőjét jelenti. Dessewffy látja és méltányolja a fejlődést, elfogadja az irodalom eredetiségének és nemzetiségének elveit is („... minden nyelvnek ... a maga típusa szerint kell a tökéletesség és szépség felé emelkedni”) — csak éppen hozzáteszi, hogy ezt ő másként értelmezi, mint a szélsőségek képviselői. Ő a kölcsönzésektől, az újítások, a nyelvi díszek használatában mértéktartást igényel, ideálja az, amikor az író a hathatós nyelvet a választékosssal szövi össze, s harmóniában marad az olvasók többségével. „... Lassan és halkkal kell megszeliíteni olvasóikat, nem rántva, hanem vonzogatva a helyesebbet, a szebbet” — hirdeti meg Dessewffy folyóiratában az irodalmi-kulturális konzervativizmus vezérelvét. Íróársainak a horatiusi mottót ajánlja jelmondatul: *quod multa dies et multa litura coarctat* — azaz a korrekciónak, az alkotói ihlet megfigyelmezésének, a szüntelen csiszogatásnak, ideáció és produkció szétválasztásának elavult, klasszicista elveit. S amit itt nyelv és kultúra viszonylatában elvileg kifejt, azt folyóirata következő számában — Delille abbé *L'homme des champs* című, jellegzetesen klasszicista verseskötetének Kis János nyújtotta fordításával kapcsolatosan — az irodalomra is alkalmazza (1825. II. negyed). Az a költészet tetszik neki, ahol nincsenek nagyobb szenvedélyek, érzelmi konvulziók, ahol nyugodt mederben tükröződnek a megfigyelmezett érzelmek, ahol a harmóniát és a belső békét indulati viharzások nem veszélyeztetik:

„... Nem minden ember szereti a záport, a villámokat és a mennykövek durrogtatását. Sokan inkább kedvelik a csendesebb és s föld tüneményeket a rettegő földalatti mélységek sötétségeinél s rázkódásánál.”

A sikerült első számban még az egyeztetés tendenciája uralkodik, nem fordulnak nyíltan szembe az új törekvésekkel. Montesquieu 1725-ben mondott beszéde a tudományok műveléséről az emberi értelem haladása melletti tanúság; Kazinczynak legrégebbi nyelvemlékeinket bemutató cikke ugyancsak a fejlődéselvet revelálja, méghozzá a nemzeti irodalom egészen belül; a szerkesztő fiának, Dessewffy Aurélnak az ízlésről alkotott tanulmánya pedig egészen kanti és schellingi nyomokon jár: a szépélmény befogadásáról szólva vérbéli romantikus esztétikai elveket fejt ki. Az az episztola is, amelyben Kazinczy Wesselényi Miklóst s benne a jövő reformifjút, a nemzet hivatott vezérét ünnepli, a fiatal, aki másként él, mint hazája átlagos arisztokrata ifjúsága, akár az *Aurorába* beillene.

S magát az első évfolyamot lapozgatva is nem egy új szemléletű, főképp esztétikai-irodalomelméleti tárgyú írásra bukkanunk. Dessewffy Aurél a szépről értekezve annak gondolati magvát, az érzelmeket mozgásba hozó „összefogó közgondolat” fontosságát emeli ki (1825. II. negyed); Mokry Benjamin a régi és az új poézis közt különbséget téve az antikvitásba sorra belelátja a romantikus irodalmiság jegyeit (III. negyed); az Olaszországban utazó pályakezdő kritikus, Szontagh Gusztáv a haldokló gallus, a szabad hazá-

ért magát feláldozó hős szobráról ír elragadtattottan, s Canova fölé helyezi az „isteni” Michelangelót és Rafaelt (IV. negyed); kiváló statisztikusunk, az ekkor Patakon professzor Magda Pál pedig egyenesen olyan nézeteket hangoztat, hogy valódi magyarságot a népnél kell keresni, a nemzeti nyelvnek és műveltségnek a népnyelv az alapja (II. negyed). Emellett kezdetben a közéleti irodalom terén is tud tartalmasat nyújtani folyóiratunk. Dessewffy *Az élet-vermekről* címmel az előbbi évek súlyos ínsége nyomán nyíltan feltárja a falusi lakosság nyomorát (I. negyed), amikor pedig 1825 őszén Széchenyi megteszi híres akadémiai felajánlását, elsőként üdvözli lelkes ódában a nemzet ébresztőjét és az európai műveltség hazai magvetőjét (IV. negyed.)

Mégis: már az induló *Felső Magyar Országi Minerva* anyagának zöme súlyos korszerűtlenségről tanúskodik. A szerkesztő a hajdani *Orpheust* vette mintájául, ahol nyelv, költészet, morál és tudomány még együtt szerepelt, s amely fordításokat bőven közölt. Közben azonban végbement nemzeti műveltségünkben a szépirodalom önállósulása a tudománytól, az erkölcsnemesítő irodalom helyett mindinkább a társadalmi publicisztika került az érdeklődés előterébe, az eredetiség pedig az *Erdélyi Múzeum* óta irodalmunk folyvást hangoztatott princípiuma volt. S tegyük hozzá: az 1790-es év Kazinczyja lehetőleg olyan idegen auktorokat szólaltatott meg, akiknek valamiképp közük volt az akkori jelenhez, a kassai lapban átültetett antik klasszikusok, Platón, Epikürosz, Xenophón s a többiek, valamint XVIII. századi társaik, Johnson, Buffon, Voltaire, Wieland stb. már a letűnt idők kórusát képviselték. Másrészt Kazinczynak annak idején sikerült a kor csaknem valamennyi jelentős költőjét maga köré gyűjtenie — itt viszont ő volt az egyetlen irodalmi tekintély.

Kevés kivétellel hiányoztak a pesti írók, már csak a folyóiratban őket ért támadások miatt is. Kisfaludyékát irritálta, amikor a széphalmi mesternek Mailáth János gróf német nyelvű dalairól írott himnikus magasztalásai közt olyanokat olvastak, hogy „... a reális világ halála a művésznek”, s hogy az aulikus gróf versei azért gyönyörűek, mert bennük „... Nincs megnevezve a hely, nincsenek megnevezve lakói” (II. negyed). Ugyanígy idegenkedést keltett bennük a „rajoskodás”, azaz az ábrándozás, a merész képalkotás, a képzelőerő elleni kirohanás, illetve az irodalmi zsebkönyvek „túlzásai” ellen intézett didaktikus intelmek is (IV. negyed). A folyóirat kontextusában még Fáy András *Levéltöredék Pestről* című szépprózai írása is a fővárosból való kiábrándultságot erősítette (IV. negyed). Ehhez járult a folyóirat szépirodalmi anyagának nagyfokú gyengesége: jobbára azok töltötték meg klapanciáikkal, finomkodó érzelgéseikkel és a formalista ürességükkel a *Minervát*, akiknek az *Aurorában* már nem, a másik zsebkönyvben, a *Hébében* éppen nem jutott hely.

Ennek megfelelő volt a visszhang is. Az 1826. évi előfizetői hirdetés már jelzi ezt: a „fölméltóságok”-nak ugyan tetszett a folyóirat, de „némely szörszálhasogató hazafi”-nak nem.⁸ Közéjük tartozott Kölcey, aki nem talált benne „legkisebb használatot” sem; az ifjú Zádor György, aki a régebbi kassai vállalkozások után harmincöt esztendővel jóval többet várt volna; valamint a lapot igen kevésre értékelő Bajza.⁹ Még Toldy is, jóllehet ő a *Tudományos Gyűjteménnyel* való akkori ellentéte miatt támogatta a *Minervát*, megállapította 1826 tavaszán: az új folyóirat nem kapott erős lábra, s nehezen is fog.¹⁰

Így igaz: a második évfolyamtól kezdve mind erőteljesebbé vált a hanyatlás. Nem csupán a szerkesztőségen múltott ez, ahonnet Dessewffy József az első év végén az országgyűlésre távozott, s távollétében a lap irányítása tizenhat éves fiára, Aurélra, a koncepciót-

⁸ Jelentés *Minerva* 1826. esztendei folytatása iránt. *Felső Magyar Országi Minerva* 1825. 10. sz.

⁹ KAZINCZY: *I. m.* Bp. 1910. XX. k. 171., XIX. k. 427.; *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Bp. 1969. 286.

¹⁰ BAJZA József és TOLDY Ferenc: *I. m.* 292.

lan Dulházyra és Ellingerre maradt. Súlyos csapást jelentett az a hatósági eljárás is, amelyet a Széchenyi-óda közlése előidézett: udvari dekrétummal tiltották be miatta a kötetet, új lapokat ragasztattak az inkriminált költemény helyébe, a cenzort felelősségre vonták, a lapot pedig attól kezdve mondvascinnált ürügyekkel folyvást háborgatták.¹¹ Könnyű elképzelnünk, hogy az addig is konzervatív szellemiségű szerkesztőség a hajszá hatására mennyire megmerevedett és mily konformissá vált! Panaszkodott is az üldözés és a kevés számú előfizető miatt keservesen Dulházy Mihály, 1826 nyarán Kazinczynak: „... Mindenképp el kell enyészni Minervának nemsokára.”¹²

A kedvezőtlen körülmények s a rátermett irányítás hiánya következtében a második évfolyamtól kezdve a folyóirat mind görcsösebben és reménytelenebbül igyekszik épp az ellenkezőjét csinálni annak, mint a *Tudományos Gyűjtemény*. Ha ott előtérbe kerül a kanti individualitásesszme, a szubjektum fontossága, az egyéni tehetség, akarat és cselekvés elhivatottsága, akkor a kassaiak az emberiség keresztyén közösségét hirdetik a protestáns prédikátor-szerzők kegyes erkölcsnemesítő modorában. Míg a Pesten szerkesztett folyóirat másik jelentős törekvése a polgári nemzetté válás eszmevilágának, a rendiségen kívűl állók érdekeinek megszólaltatása, Desseffy orgánuma erről érdemlegesen nem mond. A liberális romantika jegyében amaz egész sor nép- és helyleírással ismerteti meg olvasóit — a *Minerva* lapjain viszont legfeljebb az ókori Rómába kalauzol el a buzgó Kis János, tíz éven át tartó folytatólagos és fáradhatatlan szívóssággal. Ott az időszerű reformjavaslatok körül ütköznek meg a vélemények, itt a régi típusú népnevelő irodalom folyik tovább, a népoktató könyvecskék szintjén, „ártalmatlan” ismereteket nyújtva az olvasónak. Thaiszék, méginkább Vörösmartyék a teremtmény gényű, a nemzeti irodalom és a népiesség ideáit kolportálják, — ezzel szemben soha annyi (s annyi fölösleges, funkciótlan) fordítást, mint a kassai folyóiratban, hozzávéve ehhez az antikvitás kultuszának szinte elefántkórját! A pestiek a nemzeti hagyományokat affektív módon, a jelent ébresztve-erősítve idézik, — a kassaiak kezén régiséggé porlik szét a múlt. S a szépirodalmi anyagot nem is szabad az *Auroráéval* egy napon említeni. A műfajok megoszlása árulkodó itt: a zsebkönyvben a nemzeti múltidéző epikum műfajai dominálnak (eposz, elbeszélő költemény, heroid), kiegészítve a realizisztikus novellával, népdalokkal, vígjátékokkal; a *Minervában* tanítókölteményekbe, epigrammákba, szonettekbe, szentimentális dal- és Himfy-regutánzatokba, „eredeti magyar románok”-ba, levelekbe, allegóriákba és parabolákba fulladhatunk. A klasszicizmus idejétmúlt perzsavásárába. S főleg az alkalmi versek áradatába, amelyeket az *Aurora* már elvszerűen kirekesztett. Leginkább pedig a munkatársak névsora jelzi a különbséget: Kis János, Guzmics Izidor, Nagypáthi Kiss Sámuel, Edvi Illés Pál, Terhes Sámuel, Bárány Ágoston, Udvardy János írnak Kassára rendszeresen — azaz többnyire epigonok, féltehetségek vagy éppenséggel dilettáns tollforgatók. Kölcsey és Kisfaludy Károly, a húszas évek legnagyobb irodalmi tekintélyei viszont nem adnak kéziratot.

Az eredmény meglátszik az előfizetők számának megcsappanásán. Ez a szám már 1826-ban a kezdeti 403-ról 264-re zuhan, s attól kezdve sohasem éri el a háromszázat. A helyettes szerkesztő nemcsak Kazinczynak panaszkodik emiatt: az újabb szerkesztőségi közleményekben nyíltan szól arról, hogy a közönség nem támogatja a folyóiratot.¹³ S hogy mennyire nem, azt Széchenyi fulmináns kritikája tükrözi legérzékletesebben. Ez a bírálat és a körülötte támadt polémia nemcsak a *Minerva* megítéltetése miatt érdekes, s nem is csupán azért, mivel ez volt a „legnagyobb magyar” első személyes jelentkezése a hazai

¹¹ SASHEGYI: I. m.

¹² KAZINCZY: I. m. XX. k. 70.

¹³ Jelentés. Hazai és Külföldi Tudóstítások 1826. 22. sz. (IX.13.) melléklete; előfizetési felhívás az 1827. évre. MTA Kézirattár. Batsányi János hagyatéka. Tört. 4° 49. sz.

sajtóban, hanem azért is, mivel érzékletesen tanúsítja mély érdeklődését az újságírás, a korszerű publicisztika iránt.

1828 tavaszán Széchenyi megelégtelte a kassai folyóirat mind színvonalatlanabb számait, s külső kiállításáról szóló ironikus-fanyar glosszát küldött be a szerkesztőségnek.¹⁴ A cikket közölték, de egyszersmind ellátták sértődött és kioktató széljegyzetekkel. Újabb cikkében Széchenyi udvariasan bár, de fenntartotta kifogásait, sőt levélben fordult Dessewffy Józsefhez. Ez az 1828. szeptember 26-án kelt levél elsőrangú dokumentuma a hazai sajtó történetének: szerzője benne már a liberális, ellenzéki sajtónak azt a modelljét vázolja fel, amely utóbb az *Athenaeum*, a *Budapesti Szemle* és a *Pesti Hírlap* hasábjain valósult meg.¹⁵ Széchenyi mindenekelőtt praktikus javaslatokkal él: nem lehetne-e minden füzetet úgy, mint azt az *Edinburgh Review* (az angol liberálisok világhírű folyóirata!) egyedül is megvásárolni; azt megvalósítani, hogy minden esztendő egyes lapszámmal kezdődjön s csak két füzet alkosson egy kötetet; hogy a tárgyakat a folyóirat minden lapján külön feltüntessék, végül pedig, hogy a középszerű rajzokat mellőzzék? Még fontosabbak tartalmi jellegű elgondolásai. Mellékeli a folyóirat általa vágyott-elképzelt témajegyzékét: a *Library of Useful Knowledge* című angol folyóirat ismertetése, Új-Hollandiában tett utazások, John Bowring utazása Magyarországon, Magyarországnak a tengerrel való összeköttetése, magyar termékek kivitele 1820-ban és 1829-ben, Fiume magyar kikötőhely haszonvételei, vizsgálatok az új és régi gazdaság módjáról, pesti függőhíd, Dunán való kereskedelem a Fekete-tengerre stb. Különbözőbb kommentár itt aligha szükséges: a későbbi nagy reformpolitikus és publicista társadalmi koncepciója készül itt elő.

Széchenyi fellépésének — egyelőre legalábbis — meglelt a foganatja. 1829 januárjától kezdve új formátumban, nyolcadrés alakban jelent meg a folyóirat, egy-egy évfolyam pedig a sokkal kezelhetőbb két kötetben. Változtattak egy időre a szellemi matéria egyoldalúságán is: az oly cikkek társaságában, melyek szerint minden újítást gyanakvással kell fogadni, s hogy a magyar nép alkatilag idegenkedik a költészettől és a színjátékoktól, népdalai pedig értéktelenek, most már más jellegűek is megjelennek. Udvardy János földmérő köntörfalazás nélkül leírja, hogy a szegény dolgozó parasztnak sorsa sok helyen nem jobb a baroménál; Kazinczy Wesselényi lótenyésztési tevékenységéért lelkesül; Almási Balogh Pál pedig a sajtó hasznáért, a nyugat-európai újságírás eredményeiért, az angliai „határtalan nyomtatásbeli szabadság”-ért (II—IV. f.). Megszólaltatják az Aurora-kör egyes tagjait is: Bajzának az újabb kori európai fejlődést az antikvitás fölé emelő történetfilozófiai eszmefuttatását közlik, Vörösmartytól pedig *Mikes bája* című híres elégiáját (a cenzúra miatt *Az öreg rabszolga Pompejus sírja fölött* címmel), a haza magára hagyatottságának fájdalmas, gazdag személyességtől siratását. (III—IV. f.)

Ez a fellendülés azonban nem tart sokáig. 1830-ban lezajlik a *Conversations-lexikoni* pör, amelyben a lap szellemi irányítója tudvalevőleg alapvetően érdekelt, megindul az őt tönkreverő *Kritikai Lapok*, mindennek hatására pedig a *Minerva* még retrográdabb, valóságellenesebb szintre zuhan vissza, mint 1829 előtt. Képtelen antikvitáskultuszára mi sem jellemzőbb, hogy 1831-ben már egyik munkatársa jelentet meg cikket itt *A régiségek eránt való szerfelett tiszteletéről*. (I. k.) Az 1830-cal kezdődő évfolyamok sivár betűtengerében Kazinczynak posztumusz műve, az *Erdélyi levelek* már valósággal oázist jelent: tájak villannak fel, emberi arcok elevenednek meg, mozgás, változás tűnik élénk. Azt kapjuk benne, amit a kassai folyóiratban különben ekkor már soha: életre kel a holt anyag. (1831. III—IV., 1832. I. k.)

¹⁴ A *Minerva* számára gróf Széchenyi István. Felső Magyar Országai *Minerva* 1828. II. negyed 1759.; vö. még: III. negyed 1880—1884.

¹⁵ Gróf Széchenyi István: *Naplói*. Bp. 1932. III. k. 746—748.; Dessewffy válasza: uo. 757.

A harmincas években már csak vegetál a *Minerva*. Oly kevés az előfizető, hogy névsorukat 1830-tól nem közlik többé, 1833-ban meg sem jelenik a folyóirat, 1835—1836-ban pedig csupán két-két kötet. Ez utóbbi évben — a sors iróniájaként — épp itt lát napvilágot időszakai sajtónk helyzetéről egy élesen bíráló közlemény, melynek találó megállapításai sorra ülnek a *Felső Magyar Országai Minervára*. Ez az álnéven közölt, *Egy-két szó az időszakai iratokról s ezek nem tenyészhetésüknek főbb okairól hazánkban* című írás főképp azt kárhoztatja, hogy a szerkesztők anyagihiány miatt helyt adnak

„... olykor a legérdektelenebb, legüresebb, léhább, hogy ne mondjam, egészen hasztalan iratoknak is”, hogy „... minden tudni és olvasni méltók összehányva és szétszórva, mint annyi káoszok jelennek meg egyugyanazon folyóiratban gyakran”, hogy az olvasó „... enciklopédiai gyűjtemény helyett merő antikváriusi kompilációk halmazát, reves oklevelek s egyéb penész körül elészedett, régi, érdeketlen iratok gyűjteményét” kapja, „... az élet való képei helyett ízetlen rokkameséket”.¹⁶

Az ismeretlen cikkíró olyan folyóiratot kíván, amely jelen szükségleteinkkel leginkább foglalkozó írásokat közöl. Kívánsága nemsokára teljesül: 1837-ben megindul az *Athenaeum*. A kassai lap szerkesztői pedig meg egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tesznek: 1837-es előfizetési felhívásukban a folyóirat címét *Magyar Minervára* változtatják, s azt ígérik, hogy ezentúl az egész országhoz kívánnak szólni.¹⁷ A közönség azonban így sem reagál: a vállalkozás 1836 után nem jelenik meg többé.

Tíz évfolyam, negyven kötet, közlemények végláthatatlan sokasága — a *Felső Magyar Országai Minerva* egészen eredménytelen lett volna? Önmagában kétségkívül igen, — de haszontalan mégsem volt. Azzal ugyanis, hogy összegyűjtötte a hazai művelődés elavult és színvonalatlan törekvéseit, szándéka ellenére is katalizálta, felerősítette és még határozottabbá tette a sajtó újat akaró erőinek, az *Élet és Irodalom* — *Múzárion*, a *Tudományos Gyűjtemény*, leginkább pedig a *Kritikai Lapok* szerkesztőinek tevékenységét. Plasztikusan tükrözte a kor gondolkodó fői előtt egyfajta irodalmiság és kultúrakoncepció visszafordíthatatlan elmúlását.

FENYŐ ISTVÁN

Bartha Boldizsár Rövid Chronicajának XIX. századi kiadásairól. Bartha Boldizsárnak, a szűcsmesterből lett városi főbírónak várostörténete nemcsak művelődéstörténeti szempontból érdekes és értékes munka Debrecen 1564—1664 közötti éveiből¹, hanem mint személyes hitelű irodalmi alkotás, egyéni hevületű történelmi mű is figyelemre méltó, ha újabbban ki is szorult irodalomtörténetünkéből. Toldy Ferenc még méltónak tartotta reá, hogy legalább megemlítsse a XVII. század „kisebb” történetíróinak sorában², s Angyal Dávid joggal írta a „nagy Beöthy”-ben a századfordulón, hogy

„mulasztás volna hallgatással mellőznünk Bartha Boldizsár épp oly eleven mint hiteles Rövid Chronicaját (1666), mely Debrecen városának, a szerző „édes lakó-hazájá”-nak, különösen a II. Rákóczi György lengyel hadjáratát követő években kiállott szenvedéseit beszéli el.”³

De később az olyan nagy részletező munkában is, mint amilyen a „nagy Pintér” pusztá bibliográfiai adat lett a *Kortörténeti főljegyzések szerzői* között. Később azután még ennyi sem. Pedig ma is megérdemelné figyelmünket, már csak stílusánál fogva is, mely vetek-

¹⁶ *Felső Magyar Országai Minerva* 1836. I. k. 14., 15—16., 22.

¹⁷ MTA Kézírtattár. Batsányi János hagyatéka. Tört 4° 49. sz.

¹ ÖRVÉNYI Béla: *Bartha Boldizsár „rövid chronica”-jának művelődéstörténeti vonatkozásai*. Bp. 1906.

² L. *A magyar nemzeti irodalom története*. Írta TOLDY Ferenc. I. Pest, 1868. 69.

³ L. *A magyar irodalom története*. Szerkesztette BEÖTHY Zsolt. I. Bp. 1896. 331.

⁴ L. PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténete. III.* Bp. 1931. 195.

szik helyenként legjobb emlékiróink lapjaival. Többek között ez is oka lehetett annak, hogy a XVII. századi kiadványnak, amely egy század múltán szinte hozzáférhetetlenné vált, új kiadásait készítették elő a XIX. század elején.

Maga Csokonai is ott található a tervezett új kiadás munkásai között. 1801-ben készített *Vázlatos kiadási terv*-ében Zrínyi *Szigeti veszedelmének* tervbe vett új kiadása után található a „Barta B.” utalás,⁵ amely nyilván Bartha Boldizsár *Rövid Chronicájára* vonatkozik. Más forrásokból is tudunk róla, hogy készült e munka kiadására: 1804. jún. 14-én írta Kazinczynak:

„Ha az a' tőlem legközelebb kiadandó Manuscriptum, mellynek titulussa: *Debretzen Krónikája, és Debreczeni Miscellák*, a' Purizáló által a' héten elkészültek volna, magam is annak kedvéért Váradra fel menék vala.”⁶

Bartha Boldizsár krónikáját Csokonai atyja is lemásoltatta 1774 nyarán abba a kéziratot kötetbe, amelyet *Csokonai József naplója* néven szoktak emlegetni, s amely aztán a költőre szállt.⁷ Hogy mégis újra lemásoltatta a művet, az azt bizonyítja, hogy az értékes — illusztrált — családi ereklyét nem akarta nyomdába adni. Egyébként a *Debreczeni Miscellák* anyaga is alighanem Csokonai József kéziratot kötetéből került ki, amelyben többek között ő maga is följegyezte a város életének fontosabb eseményeit 1774—1782-ig.⁸

Csokonai kiadási szándéka már nem valósulhatott meg: fél évvel azután, hogy Kazinczynak tervéről beszámolt, meghalt. A kiadás munkája barátaira maradt.

Azt, hogy Bartha Boldizsár 1666-ban megjelent műve a XVIII. század végén már hozzáférhetetlen volt, s hogy megvolt az igény olvasására, bizonyítja Csokonai József kötete is, éppúgy, ahogy számos többi egykorú másolata.⁹ Különös és szomorú időszerűséget adhatott a kötetnek az a sok erőszakosság, amivel a Habsburg-hatalom a város protestáns autonómiájának megtörésére törekedett s amelyről Csokonai József is beszámolt naplójában.¹⁰ Bartha Boldizsár *Chronicájának* szilárd hitéből, nemes patriotizmusából s a közösségért élő-haló önzetlen felelősségérzetéből erőt meríthettek az utódok is szorongatottságukban. Emellett nagy vonzóerőt adott a könyvnek az is, hogy érezni lehetett hangjából, stílusából, hogy egy népével eggyé vált debreceni polgár, „civis Debrecinus” beszél belőle, olyan valaki, aki saját bőrével, idegével próbálta végig a fenyegető évtizedeket.

Olyan könyve lehetett Bartha Boldizsár *Rövid Chronicája* a városnak, amely a Biblia mellett ott állhatott a mestergerendán szinte minden házban, így érthető, hogy a tűzvészekről gyakran látogatott Debrecenben egy század leforgása alatt alig maradt példány a különben is agyonolvasott könyvből.

Szabó Károly 1879-ben a *Régi Magyar Könyvtárban* már csak egyetlen teljesen ép példányáról tudott, amelyet a debreceni Ref. Kollégium könyvtárában őriztek. (S mindössze öt föllelhető példányáról volt még tudomása; a nagyenyedi kollégium kötete 1848-ban megsemmisült.)¹¹

⁵ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Összes művei. Költemények. I.* Bp. 1975. 225. A következőkben: ÖM. I.

⁶ L. KazLev. III, 202—203., ill. HG.II, 789.

⁷ Vö. *Csokonai emlékek*. Összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1960. 543 kk. A következőkben: CsEml.

⁸ Vö. CsEml 545.

⁹ Ilyen másolatai az OSZK-ban a Quart. Hung. 92., 93. és 2054. jelzet alatt. Molnár József a hajdúnánási gimnázium Hajdú-múzeumából említette a *Chronicának* egy félbőrkötésű másolatát, s egy másik hajdúnánási másolatáról is említést tett, Igmándy József tulajdonából. (L. DebrSzele 1939. 173.) A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában öt másolata található Bartha művének s a Déri Múzeumba is került egy a Csokonai-Kör tulajdonából (Vö. *Pap Károly Emlékkönyv*. Debrecen, 1939. 593.)

¹⁰ CsEml 8., 17., 19. stb.

¹¹ L. RMK 1032. sz.

A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában azonban Bartha Boldizsár munkájának még egy példánya található, amelyről Szabó Károly azért nem szerezhette tudomást, mivel az csak 1863-ban került a könyvtár tulajdonába.¹² Ennek az R. 681. 20. jelzetű példánynak a története érdekesen vet fényt a város polgárságának olvasottságára és művelődési igényére: 1704-ben Ethei István borbélymester tulajdona volt, akinek hagyatékában, 1729-ben 97 (!) darabból álló könyvtárat találtak.¹³

Érthető érdeklődéssel vettem ezek után kézbe a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik (Széll) gyűjteményében egy kötetet, amelynek címlapján ez volt olvasható:

„Rövid Chronica, | avagy oly | beszélgetés, | mely | a' közelebb elmúlt száz esztendőkh
alatt | Debreczenben | esett | emlékezetesebb dolgokról . . . | íratott, és szedegettetett
öszve | Bartha Bóldisár | által | 1664-dik Esztendőben. | Nyomatódott Debreczenben |
1666.”

A 107 számozott oldalból álló nyomtatványról mindjárt látszott, hogy impresszuma ellenére nem lehet XVII. századi, legfőljebb a XVIII. század végén vagy a XIX. elején készülhetett.

Vajon azt a XIX. századi bécsi kiadást találtam volna meg, amelyre Toldy utalt irodalomtörténetében?¹⁴ Toldyra hivatkozva említi Szinnyi is ezt a bécsi kiadást.¹⁵ Hogy mégsem a bécsi kiadás akadt kezembe, arról Petrik győzött meg, aki bibliográfiájának 1892-i pótkötetében pontosan idézi ezt a ma már ismeretlen bécsi kiadványt: „*Rövid chronica . . . 1664. esztendőben* (8-r. 4. lev., 158 l. és 1 lev.) Bécs, 1819. (Ny. n.).” Az évszám és a hely igazolja Toldyt, a terjedelem viszont bizonyítja, hogy nem lehet azonos a 107 oldalas prágai példánnyal. Petrik adatának hitelét megerősíti, hogy idézi Horovitz 1876-i árjegyzékét is, amely a könyvet 3 frt-ért ajánlotta.¹⁶

Hazai könyvtárainkban nem sikerült nyomára bukkannom az 1819-i bécsi kiadásnak, amely száz éve még a könyvárjegyzékekben is szerepelt. Talán valamelyik bécsi könyvtárban megtalálható.

A Toldy említette bécsi kiadásról Örvényi Béla is megemlékezett s ugyanott egy debreceni utánnyomást is megemlített: „Debreczenben is az 1666.-iki első nyomtatás után még volt később utánnyomás, de annak példányai nem ismeretesek.”¹⁷ Közelebbi adatot a debreceni utánnyomásról nem közölt.

Zoltai Lajos viszont pontos leírást adott Bartha *Chronicájának* a debreceni Kollégium anyakönyvtárában őrzött J. 2371 jelzetű „papírfedelű, 8-ad rétű példányá”-ról, „amely csakugyan a mult század [= XIX. sz.] elejéről származó nyomtatványnak látszik.”¹⁸ Megírja azt is, hogy „se a nyomda helye, se a kiadás éve nincs rajta megnevezve”. (Ezt úgy kell érteni, hogy az utánnyomás újraközölte az első kiadás helyét és évét.) Majd megállapítja, hogy

„Minthogy Pósalaki János »Declaratio afflictii status lib. Reg. que Civitatis Debreczen etc . . . 1696.« című latinnyelvű emlékiratát is tartalmazza, nagyon valószínű, hogy Debreczen város könyvnyomdájában készült, mégpedig javított irányából következtetve, a mult század tizes-huszas éveiben . . .”

¹² Vö. Zoltai Lajos: Barta Boldisár, Debrecen XVII-ik századbéli krónikása. *Pap Károly emlékkönyv.* Debrecen, 1939. 592.

¹³ Vö. ZOLTAI: I. h.

¹⁴ Idézett munkájának könyvészeti részében Bartha krónikájának adatai így találhatók: „*Bartha Boldizsár Debreceni krónikája* (Debr. 1664. és Bécs 1819)” (I. m. 69)

¹⁵ L. I. m.

¹⁶ L. PETRIK IV, 14.

¹⁷ I. m. 24.

¹⁸ I. h. 592.

Mivel megírja, hogy a munka 107 lap terjedelmű s ebből 84 jut a *Chronicára*, a többi a *Declaratoria*ra, eldől, hogy a prágai példány azonos ezzel a XIX. század eleji — föltehetően debreceni — kiadással. (A 107 oldalas prágai példány is tartalmazza Pósalaki János *Declaratio*ját, amelyet különben Csokonai József is bemásoltatott — magyar nyelven! — naplójába¹⁹ s amelyet általában együtt másoltak le ebben az időben Bartha *Chronicá*-jával.²⁰

A Zoltai által említett példány jelenleg is megtalálható a debreceni kollégium Nagy-könyvtárában, s így kétséget kizáróan sikerült azonosítanom vele a prágai Egyetemi Könyvtárban a Széll Farkas hagyatékában talált példányt. Ezek szerint ebből a XIX. század eleji — valószínűleg debreceni — kiadásból jelenleg két példány ismeretes.

Az 1819-i bécsi s a vele nagyjából egykorúnak tekinthető debreceni kiadás mellett volt még egy közel egykorú kiadása Bartha *Chronicájának*, s ez most már pontosan helyhez és időhöz köthető.

Már Szinnyei említést tett arról 1891-ben, hogy „Lenyomatott újra a jelen század első felében a debreceni naptárakban; ezekből Nagy Gábor 1837-^{ben} egy példányt összeállított, mely megvan a nemzeti múzeumban . . .”²¹ A „debreceni naptárak” nem más, mint a Csokonai barátja, Fazekas Mihály által szerkesztett *Debreczeni Magyar Kalendárium*, amelynek 1822—1831-i évfolyamában jelent meg Bartha munkája, némi kihagyással (a diák- és civislázongásokról szóló részletek maradtak ki, nyilván tekintettel a cenzúrára is). Ezekből a közleményekből állította össze Csokonai másik barátja, a könyv- és kézirat-gyűjtő ügyvéd, Nagy Gábor a Szinnyei által is említett példányt, amely jelenleg az OSZK-ban 197 844. jelzet alatt található.²² Nagy Gábor *Jegyzés*-éből az is kiderül, hogy csak kéziratok másolatból ismerte az 1666-i első kiadást, s nem tudott a későbbi bécsi és debreceni kiadásokról: Fazekas kalendáriumi közlését nevezi „második kiadás”-nak.²³

Mindenesetre igen érdekes, hogy Bartha Boldizsár 1666-i *Chronicájának*, több mint 150 év múltán, szinte egyidőben három új kiadása is született. A fölmerülő igény érthető Debrecennek a Habsburg-katolicizmus által fenyegetett már említett helyzetéből. S az, hogy Barthának erősen protestáns és demokratikus színezetű munkája nem kívánatos könyv volt a Habsburg-birodalomban, látható abból is, hogy mind az 1819-i bécsi, mind a nagyjából vele egyidős debreceni kiadás a kiadó és a nyomda neve nélkül látott napvilágot s Fazekas Mihály is elhagyott két kényes fejezetet belőle naptárában.

A mű nagy olvasottságára jellemző, hogy a bécsi kiadásból egy példány sem maradt ránk s a debreceni kiadásból is mindössze kettő: kevesebb, mint a szintén nagyon ritka XVII. századi editio princepsből.

Gondolkodni lehetne Bartha Boldizsár irodalmilag is értékes munkájának — amelyet már Csokonai is ki akart adni s amelyből mindössze egyetlen teljesen ép példány ismeretes — új hasonmás kiadásáról.

SZILÁGYI FERENC

¹⁹ L. CsEml 544.

²⁰ L. DebrSz. 1939. 173.

²¹ Mírók I, 638.

²² A kötetté oltózott, fűzött közlemények elején Nagy Gábor autográf bejegyzése: „Bartha Boldizsár Debreczen Kronikája. Nyomt. Debreczenben. 1666. Sadrébt egynehány Kalendáriumokban lett új nyomtatásból öszveszedte 1837-ben Nagy Gábor sk.”

²³ „Ezen második kiadásban a’ nyomtatás ideje 1664-^{re} hibásan tétetik; mert 1666-^{ra} Debreczeni 8° kinyomtatását mind az én Kéziratom, mind a’ Gróf Teleky Sámuel Catalogussa III 97. mind Horányi I. 166. bizonyítják. Ezek közt Telekynek legtöbb hitelt adhatni, kinek maga a’ könyv is megvált.”

Darvas József Fekete kenyér című regényének ügyészi „kritikája”. 1. A *Fekete kenyér*, mely először 1934-ben jelent meg, Darvas József első regénye (s első könyve). A címlapon a Viktória Nyomda Könyvosztálya van kiadóként föltüntetve, de a könyv tulajdonképpen Darvas magánkiadásában jelent meg, — a 132. lap alján ugyanis ott az árulkodó jegyzet: „Kiadásért felél Darvas József Budapest, Bérkocsis u. 26.” E regény természetesen, mint a 22 éves írók első könyvei általában, nem igazán jó regény. Minden vonatkozásban alatta marad annak a szintnek, amely majd a kiforrott Darvast jellemzi. Nem is művészi megformáltsága, esztétikai értéke keltett figyelmet, hanem a könyv életanyaga. Alighanem általános volt a vélemény, amelyet a *Nyugat* kritikusa, Nagypál István fogalmazott meg:

„Darvas könyvének megvan az az előnye a legtöbb ilyen háttérű regénnyel szemben, hogy ment marad a kínálkozó agitációtól, a mondanivalón túllépő állásfoglalástól. *Elég állásfoglalás maga a tárgya és az átél szemlélet*(. . .) *A tények beszélnek, nem kell az írónak túlordítania őket*”¹ (Kiemelés tőlem. — L. A.)

E lázító életanyagra — aligha véletlenül — a budapesti „kir. ügyészség” sajtórendészeti osztálya is fölfigyelt. A szegedi Egyetemi Könyvtár 47363 szám alatt őrzi (sajnos, gondatlanul!) e regény ügyészségi kötelespéldányát — az ügyészség bejegyzéseivel, bélyegzőivel stb. E példány szinte Nagypál István idézett sorainak illusztrációja: tele van ügyész által kifogásolt és megjelölt szöveghelyekkel! Nyilvánvaló: e locusok számbavétele, leírása márcsak azért is szükséges, mert az így nyert forrásanyag elemzésével lehet csak megragadni azt a felületet, amelyen a kor nagy ideológiai tendenciái és az államhatalom ideológiai — hatalmi apparátusa ütközött. E „felület” számbavétele s elemzése pedig minden cenzúratörténeti kutatás egyik alapfeladata!

2. A könyv belső címlapjának rektóján két bélyegző is van; az egyik dr. Thury Endre ügyész névbélyegzője, a másik az átvételi keletbélyegző. Hogy Thury neve ott szerepel a címlapon, sajnos, semmit nem bizonyít, noha valószínűleg ő is látta a könyvet. Bélyegzőjét kollégái is használták, — ez az ügyészségi anyag ismeretében bizton állítható. Az átvételi keletbélyegző azonban stabil, megbízható fogódzó: ennek alapján tisztázottnak tekinthető, hogy a *Fekete kenyér* 1934. június 1-én hagyta el a nyomdát. — A címlap felső részén, Darvas neve fölött fekete tintás iktató szám áll: 353./6 — 1934. Ez a szám valószínűleg a könyv ügyészségi „pályafutásának” nyoma; e szám alatt az ügyészségi iratanyagban ott lehet a *Fekete kenyérre* vonatkozó anyag. Mellette pirosceruzás név nyomai látszanak — sajnos, olvashatatlanra radírozva.) E név pedig minden kétséget kizáróan a ténylegesen cenzúrázó ügyész neve! A cím alatt kék ceruzás keretben kiradírozott, de mégiscsak kibetűzhető grafitceruzás szöveg is van: „L. tuloldal”.

A „tuloldal”, a belső címlap verzóján áll az ügyészi „kritika” — megintcsak radírozva, de többé-kevésbé olvashatóan.

Fölül a könyv lapjaira utaló számok: 3.4.5.8.9.(olvashatatlan szám), 19.31.32.33.34.35.37.42.43.51.52.53.54.63.64.71.73.74.77.91—95.96.97.103.105.109.110.111.112.118.119.122. — A számok mellett összekapcsolójel, melyet olvashatatlanra radírozott ceruzás szöveg követ. Az ügyészségi gyakorlatot ismerve e szöveg az esetleges vádemelés alapjául szolgáló paragrafus(ok)ra utalhatott.

A számok alatt öt sornyi grafitceruzás szöveg áll, amelyből a felső három — nem kis nehézséggel — olvasható: „Általában a könyv egész tartalma izgató, a nincstelen földmunkásokat (. . .)”. — A szöveg e ponton sajnos olvashatatlanra vált. Erdei Ferenc egyik könyvének hasonló ügyészi bírálatából azonban tudjuk, hogy az olvashatatlan két sor az ügyész vádemelési, ill. vádat elejtő indoklásának záró része.² Mindenképpen nagy kár tehát, hogy nem tudjuk kibetűzni!

¹ NAGYPÁL I.: *Fekete kenyér. Darvas József regénye.* = *Nyugat* 1934. II. 232.

² Vö.: PÉTER László: *Ügyészi „kritika” Erdei Ferenc könyvéről.* = *Tiszatáj* 1974. 7. sz. 59—60.

3. A *Fekete kenyér* Szegeden őrzött példányának legérdekesebb s cenzúratörténeti szempontból kétségtelenül a legfontosabb hozadéka a könyv lapjain húzódik meg. A főntebb idézett számok ugyanis a könyv egy-egy lapjára utalnak: a konkrét kifogás alá eső szöveghelyekre. Mivel az ügyész pontosan megjelölte a könyv lapjain a szerinte törvénybe ütköző részleteket, e locusokat a lapra utalásnál pontosabban is reprodukálhatjuk.

E szöveghelyek a következők:

3. p.: A lap egész szövege, kivéve a legalsó sort.
 4—5. p.: A 4. lap alsó sorával kezdődő s az 5. lap felülről számított 5. sorával bezáródó rész. (Utolsó szavak: „... tied a mennyeknek országa!”)
 8—9. p.: A 8. lap felülről számított 2. bekezdésétől a 9. lap 3. bekezdésének végéig („... és nyugdíjazni sem kell!...”)
 18—19. p.: A 18. lap felülről számított 5. bekezdésétől a 19. lap első bekezdésének végéig („... kis kolduskenyérhez jutni”).
 31—32. p.: A 31. lap első sorától a 32. lap 3. bekezdésének végéig („... nincs munka...”)
 33—35. p.: A 33. lap legalsó sorától a 35. lap alulról számított 7. soráig („nézte az aszszony kínlódását.”)
 37. p.: A felülről számított 3. sortól az alulról számított 3. sorig („... nem akkor szül, amikor akar.”)
 42—43. p.: A 42. lap alulról számított 2. sorától a 43. lap első bekezdésének végéig („... majd megfullad a jóllétől”).
 51—52. p.: Az 51. lap csillag utáni bekezdésétől az 52. lap első bekezdésének végéig („... molesztálja az embert...”)
 53—54. p.: Az 53. lap első sorától az 54. lap 2. bekezdésének végéig („... kituszkolta a rendelől.”)
 63—64. p.: A 63. lap 2. bekezdésétől a 64. lap (felülről számított) 2. bekezdésének a végéig („... nézni a kínlódását...”)
 71. p.: A felülről számított 2. bekezdéstől az utolsó bekezdésig („... összekuporgatott holmijait.”)
 73—74. p.: A 73. lap felülről számított 3. bekezdésétől a 74. lap közepe táján levő csillagig („... egy megvadított csorda.”)
 77. p.: A felülről számított 3. bekezdéstől az alulról számított 2. bekezdés kezdetéig („... is tudnék alkalmazni.”)
 91—95. p.: A 91. lap alulról számított 5. bekezdéstől a 95. lap közepe táján levő csillagig („... lapátjukról a vért.”)
 96—97. p.: A 96. lap első sorától a 97. lap 2. bekezdésének végéig, a csillagig („... a jövendő kenyere.”)
 103—105. p.: A 103. lap legutolsó bekezdésétől a 105. lap alulról számított első bekezdéséig, tehát a csillagig („... úr! Éljen...”)
 109. p.: A felülről számított 3. bekezdéstől (tehát a csillagtól) a következő bekezdés végéig („... nincstelenek aratás előtt.”)
 110—111. p.: A 110. lap felülről számított 2. bekezdésétől a 111. lap felülről számított 5. bekezdésének végéig („... ezért még meglakolsz!”)
 112. p.: A csillag alatti két bekezdés; „Az uradalom”-tól az „Enni!”-ig.
 118—119. p.: A 118. lap felülről számított 9. sorától a 119. lap közepe táján levő csillagig („... a két eselédnek...”)
 119. p.: A csillag alatti bekezdés teljes egészében.
 122. p.: A felülről számított 4. sortól az alulról számított 2. sorig („Majd én megmutatom...”)

A könyvben egyébként még több aláhúzás, margóra tett figyelmeztető jel s egyéb is található. Ezek a szöveghelyek azonban enyhébben ítéltettek meg; az ügyész csak első olvasásra ítélte kifogásolhatónak őket. A vádemelés alapjául, figyelmesebb mérlegelés után nem szolgálhattak.

4. Az ilyesféle ügyészi „kritikát” szinte automatikusan az író érdemének szokás elkönyvelni, valljuk meg, nem is alaptalanul. Az inkriminált szövegek, ill. szövegrészek alapos eszmetörténeti elemzése azonban többnyire elmarad, noha jól tudjuk, ezek az ügyészi tilalomfák tulajdonképpen a szellemi élet határait cövekelték ki: eddig lehetett mozognia

a toll emberének, e határt azonban büntetlenül nem léphette át. A két világháború közötti ügyészi „kritikák” konkrét tartalmi elemzése tehát nem kevesebbet, mint az akkori hatalmi-uralmi apparátus ideológiai toleranciájának jellegét, mechanizmusát és mértékét is megmutatja. Márpedig ennek tisztázása kulcskérdés, hiszen a 20. századi fejlődés egyik fontos új eleme, mozzanata az ideológia-„termelés” tudatos, esetenként hatalmi-uralmi eszközöket is igénybe vevő irányítása, ill. irányítási kísérlete. Az utólagos cenzúra, amilyen a Darvas-könyv ügyészi „kritikája” is, voltaképpen előtörténete a manipulációnak; nyilvánvalóan az esetleges, utólag bekövetkező megtorlás tudata előzetes, öntudatlanul működő önkontrollt indíthatott be az írónál, mely hatott mondanivalója anyagára, megformálására stb. is. Hogy e cikk ezúttal mégsem vállalja ezt a fontos és elengedhetetlen elemző munkát, annak csupán egyetlen (nyomós) oka van: a két világháború közötti cenzúratörténet ily jellegű forrásai eddig nem vagy alig kerültek nyilvánosság elé — a maguk történeti összefüggéseiben! A *Fekete kenyér* ügyészi fogadtatása tehát szükségképpen csak izoláltan volna szemlélhető most. Ezt a (hibás) gyakorlatot elkerülendő lett e cikk: forrásközlés, „adalék”. Annyit azonban ezen írás keretén belül is szükséges leszögezni, hogy az ügyészi ceruza jól kitapintható mechanizmus szerint működött. A séma ez volt: 1. Az ügyész mindent megjelölt, ami *szociális probléma leírása* a könyvben; tehát már arra a bizonyos írói életanyagra is reagált. 2. Különösen figyelt a *hatalom képviselőinek* („urasság”, *ispán*, stb.) *ábrázolására*; pusztán könyvbéli megjelenésükre is fölfigyelt, bíráló (negatív) megjelenítésük pedig azonnal mozgásba hozta ceruzáját. 3. A könyv *reflexív, elmélkedő részei* kivált éles reagálást váltottak ki belőle; ahol Darvas nemcsak leírta a tényeket, eseményeket, de beszéltette is szereplőit, ceruzája azonnal működött. Az egyik szereplőnek, Hegedüs Mózesnek a 42—43. lapon olvasható „morfondírozását” pl. külön is megjelölte piros ceruzával (tegyük hozzá, a saját szempontjából érthetően és jogosan): „Másutt van a hiba. Ott, hogy az ember szegény, nyomorult és még szülni sem szülhet, mert éhendöglik a gyerek. Hát ennek mi az oka? Mi az oka, hogy az egyik embernek kenyérre se telik, a másik pedig majd megfullad a jóllétból?” — Úgy hiszem, az ügyészi „kritika” mechanizmusa és tendenciája ennyiből is érzékelhető már.

LENGYEL ANDRÁS